

Державний архів Чернігівської області
Чернігівське відділення Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка

Сіверянський архів

Науковий щорічник

Випуск 1

Ніжин
Видавництво «Аспект-Поліграф»
2007

ББК ???
???

Редакційна колегія:

Г.В. Боряк, Р.Б. Воробей (заступник відповідального редактора),
Л.А. Дубровіна, В.О. Дятлов, О.Б. Коваленко (відповідальний редактор),
І.Б. Матяш, А.В. Морозова (відповідальний секретар), **Н.М. Полетун,**
В.В. Приходько, П.С. Сохань

???

Сіверянський архів: Науковий щорічник / Редкол.: О.Б. Коваленко (відп. ред.) та ін. –
Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – Вип. 1. – 104 с.

ISBN ???

Перший випуск наукового щорічника «Сіверянський архів» присвячено 110-річчю від дня заснування Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Вміщені у книзі статті та розвідки висвітлюють доробок і діяльність цієї наукової інституції у контексті вітчизняного історіографічного процесу другої половини XIX – початку XX ст.

Для істориків, архівістів, співробітників музеїв та бібліотек, викладачів, студентів, краєзнавців та широкого кола шанувальників старовини.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Чернігівського
державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка
(протокол № 5 від 26 грудня 2007 р.) та схвалено
науково-методичною радою Держархіву Чернігівської області
(протокол № 9 від 12 грудня 2007 р.)*

ББК ???

ISBN ???

© Автори статей, 2007
© В.Лозовий, дизайн
обкладинки, 2007

ЗМІСТ

Воробей Р., Коваленко О. Передмова	5
Полетун Н. Діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії у галузі архівної справи	6
Морозова А. Колекція Чернігівської губернської вченої архівної комісії	8
Коваленко О. Едиційна археографія у доробку й діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії	17
Ясновська Л. Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії	28
Малиневська В. З історії музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії	34
Линюк Л. Основні етапи історії музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії	37
Феофілова Л. Краєзнавча бібліографія Чернігівщини в науковому доробку діячів Чернігівської губернської вченої архівної комісії	39
Морозова А. Публікаторська діяльність членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії	42
Гейда О. Церковна історія у дослідженнях членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії	48
Петреченко І. Документальна спадщина Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь у діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії	53
Гринь О. Описи намісництв Лівобережної України 1779–1781 рр. у науковому доробку О. Лазаревського	56
Кисіль С. Пам’ятки цехового устрою на території Північного Лівобережжя XVII – XVIII ст. у зібранні Чернігівської губернської вченої архівної комісії	62
Коваленко О. Друга спроба: Г. Милорадович – голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1903–1904 рр.	64
Рахно О. Діяльність О.О. Русова щодо збереження та вивчення історико-культурної спадщини Чернігівщини	68

Курас Г. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії	72
Пристайко В. Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії	78
Юдіна Л. Діяльність та доробок Чернігівської губернської вченої архівної комісії у вітчизняній історіографії	81
Воробей Р. Організація архівної справи і діловодства у Чернігівському губернському правлінні в другій половині ХІХ ст.	83
Травкіна О. Бібліотека Чернігівських Атен за архівними джерелами	87
Саржан В. Інформаційна діяльність Державного архіву Чернігівської області: сучасний стан та перспективи	90
Максимчук Є. Документи Державного архіву Чернігівської області як джерело захисту прав жертв нацистського окупаційного режиму	94
Лобанова Н. Історія Чернігівщини в документах особового походження і колекціях державних архівних установ області	96
Відомості про авторів	101

Раїса Воробей, Олександр Коваленко

Передмова

Державний архів Чернігівської області спільно з Чернігівським відділенням Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та Чернігівським державним педагогічним університетом ім. Т.Г. Шевченка започатковує новий видавничий проект – науковий щорічник «Сіверянський архів». Символічно, що перший його випуск містить матеріали наукової конференції, присвяченої 110-й річниці від дня заснування Чернігівської губернської вченої архівної комісії, яка відіграла виключно важливу роль в розвитку архівної та музейної справи й краєзнавчих студій в регіоні. Спадщина цієї наукової інституції заслуговує на поглиблене вивчення і критичне використання в сучасних умовах, коли спостерігається зростання інтересу широких верств громадськості до вітчизняної історії та національної культурної спадщини.

Редакційна колегія наукового щорічника «Сіверянський архів» надалі передбачає висвітлювати на його сторінках передусім проблеми архівознавства та археології, джерелознавства й історіографії, спеціальних історичних дисциплін і документознавства здебільшого в контексті історії Північного Лівобережжя. Важливе місце у щорічнику посідатимуть публікації нововиявлених документів та рукописних пам'яток, що має на меті подальшу розбудову джерельної бази регіональної історіографії.

Сподіваємось, що наша ініціатива знайде підтримку не тільки з боку фахівців та аматорів старовини, але й органів державної влади й місцевого самоврядування. Закликаємо до співробітництва відомих науковців і молодих дослідників, які поділяють наші цілі й, попри всі труднощі й негаразди сьогодення, не припиняють пошуку недосяжної істини, не втратили смаку до студій в архівосховищах, музейних фондах і бібліотечних зібраннях.

Віriamo, що наш науковий щорічник матиме власне обличчя, гідне величного історичного минулого Чернігово-Сіверської землі, де, за влучним висловом М.С. Грушевського, «поховані секрети Старої України – і зародки Нової».

Діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії у галузі архівної справи

Покликана зберігати й упорядковувати архівні багатства краю, Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) мала перед собою надзвичайно широке поле діяльності. У Чернігові й регіоні протягом кількох століть нагромадилась велика кількість документальних пам'яток.

Після утворення 1781 р. Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв матеріали Генерального малоросійського архіву колишньої Гетьманщини були розподілені між намісництвами, а документи, що мали загальний характер і стосувались усієї Лівобережної України, були 1786 р. перевезені з Глухова до Чернігова й розміщені в будинку колишньої Чернігівської полкової канцелярії. Архівні скарби Чернігівщини приваблювали багатьох відомих істориків – О. Шафонського, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, О. Лазаревського тощо.

Таким чином, на час створення архівної комісії в Чернігові були сконцентровані значні архівні комплекси й існувала традиція їх вивчення. У програмі діяльності ЧАК, опрацьованій 1895 р., архівній справі були присвячені три перші пункти з десяти.

По-перше, комісія мала розглядати справи, призначені в губернських та повітових установах до знищення, і виокремлювати з них для постійного зберігання документи, що мали наукову цінність.

По-друге, йшлося про виявлення документів з історії Чернігівщини, що зберігались в Московському архіві Міністерства юстиції, інших губернських архівах, та їх копіювання.

По-третє, ЧАК мала збирати відомості про приватні архіви регіону.

Досить повільне розгортання роботи комісії в основному напрямку – розбиранні старих справ і створенні історичного архіву – пояснюється низкою причин. Перш за все, ЧАК не обмежувалась цією діяльністю, а займалась археологічними дослідженнями, збирала музейні експонати. Бракувало й кваліфікованих спеціалістів у галузі архівної справи.

Але головною перешкодою були недостатньо чітко визначені правовий статус комісії, межі її компетенції, гарантії надання приміщень і фінансування, порядок взаємин з місцевими установами, через що доступ членів ЧАК в архіви установ цілком залежав від позиції губернської або повітової адміністрації.

14 листопада 1902 р. на засіданні ЧАК зазначалося, що крім справ канцелярії Городнянського повітового предводителя дворянства до комісії від початку її існування надходили невеликими партіями (від 40 до 80) справи Сенатського архіву, які передавалися Сенатом до місцевих наукових товариств¹.

21 грудня 1902 р. на засіданні ЧАК обговорювалось питання про розгляд описів справ, призначених до знищення, у колишньому Чернігівському управлінні державним майном, переведеному до Могильова. Принципово важливим був висновок комісії про те, що всі без винятку старі справи першої половини XIX ст. мають бути передані на постійне зберігання.

У 1903 р. члени комісії приступили до впорядкування та описування власного архіву. Передусім було виокремлено 3020 справ під назвою «Сенатський архів». Частина їх була описана в додатку до 5-го випуску «Трудов» ЧАК². Було також розпочато описування документів, переданих до комісії

Городнянським повітовим предводителем дворянства М.Д. Карвольським-Гриневським. Водночас П.М. Добровольський розбирав і вивчав архівні матеріали Чернігівської чоловічої гімназії³. Того ж таки року почесний член комісії князь Ф.О. Куракін подарував ЧАК 60 рукописних планів міст Чернігівської губернії і різних споруд в них, побудованих за ініціативою його предка – малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна.

Протягом 1905–1908 рр. установи надсилали до комісії тільки описи справ для отримання висновку про можливість їхнього знищення за браком місця в архівах. Але ЧАК залишалась на принциповій позиції – не давати дозволу на знищення документів тільки за описами без проведення попередньої експертизи.

У 1909 р. архів комісії збагатився низкою цікавих документів. Колишній голова комісії В.Д. Голіцин передав листи російською і польською мовами кінця XVII – початку XVIII ст. Цінний дарунок надійшов від Новгород-Сіверського повітового предводителя дворянства Є.О. Судієнка – три оригінальні царські грамоти XVII ст.

ЧАК розглядала на своїх засіданнях і питання про стан чернігівських архівів. Так, на засіданні 22 березня 1911 р. член комісії П.Я. Дорошенко ознайомив присутніх з долею архівної спадщини Лівобережної України XVII – XVIII ст. Як відомо, 1880 р. значну її частину було передано до Харкова, в розпорядження Історико-філологічного товариства при тамтешньому університеті. Члени комісії виступили проти подальшої передачі до Харкова документів губернського правління. На їхню думку, більш прийнятним місцем для зосередження цих матеріалів міг би бути Московський архів Міністерства юстиції⁴.

Новий правитель справ комісії В.Л. Модзалевський активізував діяльність ЧАК в галузі архівної справи. Значно зросла кількість описів справ, що надходили на розгляд комісії з установ різних губерній. Протягом 1911–1912 рр. у ЧАК були опрацьовані описи, надіслані з Овруча, Луцька, Володимир-Волинського, Житомира та інших міст.

Поповнювався й архів комісії. У 1911 р. до нього надійшли листи до І.М. Руденка, Б.Д. Грінченка і М.Л. Кропивницького щодо розвитку театру, особисті документи П.М. Добровольського. Конопська повітова земська управа передала документи, свого часу отримані від О.М. Лазаревського⁵. У 1914 р. до архіву ЧАК надійшли 8 томів Рум'янцевського опису, що зберігалися в губернському статистичному комітеті. Комісія також домоглася передачі справ Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь (відповідно 393 і 9316 справ). Того ж таки року комісія отримала з архіву Полтавського губернського правління 87 планів та карт міст і повітів Чернігівської губернії.

З ініціативи В.Л. Модзалевського на засіданні 12 квітня 1914 р. було обговорено стан архівів губернії і створено спеціальне бюро, яке мало розробити програму обстеження. У процесі її реалізації з'ясувалось, що з 88 обстежених архівів тільки 10 перебували у задовільному стані. З початком воєнних дій діяльність комісії загальмувалась і поступово зійшла нанівець.

Незважаючи на постійний брак коштів, спеціалістів, приміщень ЧАК провела значну роботу щодо збирання архівних матеріалів, їхнього описування і публікації найбільш цікавих документів на сторінках своїх «Трудов». Кращі традиції ЧАК у своїй діяльності продовжує Державний архів Чернігівської області.

1. Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – С. 78–79.

2. Там само. – С. 101–106.

3. Отчет Черниговской губернской учетной архивной комиссии (далі – Отчет ЧАК) за 1903 г. – Чернигов, 1904. – С. 1.
4. Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 216 – 219.
5. Отчет ЧАК за 1911 г. – Чернигов, 1912. – С. 8.

Анна Морозова

Колекція Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Друга половина XIX ст. займає в історії архівної справи особливе місце. Саме тоді наукова громадськість, яка розуміла важливість збереження вітчизняної документальної спадщини, звернула увагу на стан відомчих архівів, у яких натовді зберігалися документи.

Установами, які займалися збиранням, формуванням і збереженням історичних архівів на місцях наприкінці XIX–на початку XX ст. стали губернські вчені архівні комісії, які почали утворюватися 1884 р. як результат невдалої спроби здійснення в Росії загальної архівної реформи. З-поміж губернських вчених архівних комісій, які діяли на території України, найбільш життєздатними виявилися Чернігівська (1896), Полтавська (1903) та Катеринославська (1903). Вони стали «напіваматорськими організаціями, центрами групування місцевих прогресивних громадсько-політичних сил»¹. Саме таку роль відіграла Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК).

Значним здобутком ЧАК стало створення власного історичного архіву. Незважаючи на те, що цей архів був порівняно невеликим – декілька тисяч одиниць – все ж таки серед інших архівних комісій він посідав не останнє місце. Далекоглядність діячів комісії виявилася у ставленні до приватних архівів. Вони намагалися врятувати їх від загибелі й запровадити до наукового обігу.

Після припинення діяльності ЧАК у 1920 р. її архів зберігався у Чернігівському історичному музеї, а 4 березня 1929 р. був переданий до Чернігівського крайового історичного архіву². Натоді документи з архіву ЧАК становили кілька окремих фондів. Перш за все, це власне архів комісії, який нараховував 245 справ, та чотири лінійні метри «окремих паперів, які належать до монастирських, фамільних й інших архівів; папери ці являють собою великий інтерес для науки»³. Окремий комплекс становили матеріали Чернігівського та Новгород-Сіверського намісницьких правлінь (відповідно 393 та 9316 справ)⁴. Так званий «Сенатський архів» налічував 3020 справ за 1799–1840 рр.⁵ Ще у 1914 р. комісія отримала з архіву Полтавського губернського правління 87 планів та мап міст і повітів Чернігівської губернії⁶, які поповнили зібрання рукописних планів та креслень, що були подаровані ще 1903 р. Ф.О. Куракінім⁷. Фонд Городнянського повітового предводителя дворянства 1923 р. нараховував три лінійні метри матеріалів за 1817–1855 рр.⁸, а після упорядкування у 1928 р. – 343 справи за 1821–1856 рр.⁹

Але так зване «переселення» обласного архіву наприкінці 1932–1933 рр. з мовчазної згоди місцевої влади та Центрального архівного управління, лихоліття окупації міста у 1941–1943 рр. призвели до катастрофічних наслідків. Зараз ми можемо говорити лише про залишки усіх згаданих фондів.

Комплекс матеріалів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва зберігається нині у Центральному державному історичному архіві України у Києві¹⁰.

У Держархіві Чернігівської області зберігаються три фонди з колишнього архіву комісії – Предво-

дителя дворянства Городнянського повіту (Ф.428, 2 справи за 1786–1789 рр.), Чернігівської міської управи (Ф. 206, 110 справ за 1826–1917 рр.) і Колекція планів та креслень (Ф.678, 125 справ за 1811–1916 рр.)¹¹. Більшість справ цих фондів та «Сенатського архіву» загинула в роки Великої Вітчизняної війни¹². Натомість Колекція планів та креслень свого часу була поповнена матеріалами, що надійшли з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління УРСР¹³.

Так звана «Колекція ЧАК» зараз налічує 175 справ за 1660–1905 рр. у трьох описах. Сформована вона була вже у повоєнні роки з розсипу. Але про приналежність до фонду ЧАК свідчать позначки «Архив губернской комиссии» на окремих справах; потрапили сюди й справи «Сенатського архіву», й справи, зібрані архівістами вже у 30-х рр. ХХ ст.¹⁴ Вивчення документів відкрило цікаву сторінку з історії формування колекції. На п'яти справах опису № 3 стоїть штамп «Коллекция Г.В. Юдина». Геннадій Васильович Юдін – не лише капіталіст-мільйонер, а й відомий сибірський бібліофіл, власник найбільшого у Російській імперії приватного зібрання книг та рукописів, присвячених цій країні. Зібрання книг він згодом продав бібліотеці Конгресу США, а «коллекцию рукописей, документов и архивных бумаг» вирішив залишити в Росії. У 1920 р. колекцію було націоналізовано та перевезено з маєтку Г.В. Юдіна до Красноярського архіву. Подальшу долю документів простежити не вдалося навіть сучасним російським дослідникам, відомо лише, що в 1949 р. з понад 500 тис. одиниць зберігання у колекції залишилося лише близько 10 тис.¹⁵ У 1957 р. колекція була перевезена до Москви, а наказом начальника Головархіву СРСР від 25 травня 1958 року «Об упорядочении документальных материалов «Юдинской коллекции»» була сформована бригада для упорядкування матеріалів та розподілу їх між архівами СРСР¹⁶. За цих обставин у 1961 р. згадані справи надійшли до Державного архіву Чернігівської області¹⁷.

Як бачимо, сучасна «Колекція ЧАК» – це зібрання не лише документів з архіву ЧАК, а й пізніші надходження. Та усі вони заслуговують на вивчення, оскільки більшість з них досі не запроваджена до наукового обігу.

Документи колекції можна систематизувати у такий спосіб:

- гетьманські універсали та царські грамоти;
- свідоцтва про проходження служби;
- документи нотаріального характеру;
- наукові праці;
- епістолярна спадщина, щоденники.

Універсали українських гетьманів в колекції представлені здебільшого копіями ХVIII–ХІХ ст. Це універсали гетьманів Юрія Хмельницького (1660 р.) та Івана Брюховецького (1667 р.) про передачу у володіння Ніжинському Різдва-Богородицькому монастирю містечка Салтикова Дівиця та навколишніх сіл¹⁸; Івана Мазепи та Івана Скоропадського стародубському полковникові Пушкаренку (1709 р.)¹⁹, а також Павла Полуботка (1722 р.) і Данила Апостола (1728 р.)²⁰. У колекції представлено кілька універсалів гетьмана К.Г. Розумовського сином лубенського полкового осавула Федора Зарудного Івану та Василю про нагородження чинами військових товаришів (1760 р.) та Петру Юркевичу на звання хорунжого генеральної артилерії (1759 р.)²¹.

До речі, колекція містить ще декілька документів про проходження військової служби П. Юркевичем. Це свідоцтво, видане 1740 р. генеральним обозним Я. Лизогубом підканцеляристу П. Юркевичу про його участь у роботі Комісії з розмежування земель між Росією та Туреччиною²² та паспорти на його ім'я 1742 та 1744 рр.²³, універсал 1746 р. про призначення П. Юркевича отаманом Гене-

ральної військової канцелярії, скріпленій печаткою зі стилізованим зображенням герба Російської імперії²⁴, патент Малоросійської колегії про присвоєння П. Юркевичу чина осавула (13 липня 1777 р.), підписаний генеральним обозним С. Кочубеєм²⁵. 4 січня 1787 р. П. Юркевич вийшов у відставку в чині генерал-ад'ютанта – цей документ підписаний П.О. Рум'янцевим-Задунайським²⁶.

Цей же можновладець підписав указ від 30 січня 1785 р. про нагородження сотника Стародубського полку Я.П. Лобка-Лобановського чином бунчукового товариша²⁷. У колекції представлені й інші документи родини Лобко-Лобановських – ордери полкової Стародубської канцелярії про службу Петра Лобка (1761 р.)²⁸ та Якова Лобка (1762 р.)²⁹, патент на чин сотника (1771 р.)³⁰, послужний список Я. Лобка (1784 р.)³¹ та грамота про внесення його до Новгород-Сіверської дворянської родовідної книги (1795 р.)³².

Певний інтерес становлять абшит Федору Ольшанському про звільнення зі служби із званням сотника (24 травня 1777 р.), підписаний генеральним обозним С. Кочубеєм та генеральними писарями В. Туманським й І. Жоравкою³³, ордер Генеральної військової канцелярії про занесення до реєстру значкових товаришів Федора Ольшанського (16 березня 1780 р.), який підписав А.С. Милорадович – генерал-поручик, перший губернатор Чернігівського намісництва³⁴.

Серед царських грамот зустрічаються як оригінали, так і копії. За змістом їх можна поділити на три категорії: грамоти про присвоєння чергових військових чинів; грамоти про присвоєння чергових чинів службовцям; грамоти на володіння маєтками та про внесення до родовідних книг.

Грамоти про присвоєння чергових військових чинів датовані кінцем XVII–серединою XIX ст.³⁵ Укази царя Федора Олексійовича стародубському полковникові Пушкаренку від 16 липня 1678 р. та грамоти Катерини II 1781 і 1783 рр. представлені у копіях 1803 р.³⁶ Грамоти про присвоєння наступних чинів Михайлу Глібову (1771 р.), та Панасу Федотову (1818 і 1824 рр.) виконані на пергаменті³⁷.

Найбільш цікавою виявилася справа про підвищення у військових званнях братів Полторацьких. У справі зберігаються чотири грамоти 1764, 1770, 1771 та 1773 рр. про присвоєння чинів Івану Полторацькому³⁸, одна грамота 1770 р. – Олексію Полторацькому³⁹ та одна грамота 1789 р. – Василю Полторацькому⁴⁰. Частина з них також виконана на пергаменті.

Царські грамоти про пожалування наступними цивільними чинами охоплюють період з 1799 по 1857 рр.⁴¹

Досить цікавими є грамоти Семену Грекову від 22 квітня 1680 р. та генеральному військовому судді Івану Домонтовичу від 11 серпня 1748 р. на право володіння маєтками, представлені в колекції у копіях⁴².

Грамота на ім'я А.Я. Котлярова про внесення його до дворянської родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва від 15 жовтня 1796 р. є одним з небагатьох документів такого роду у колекції комісії⁴³. Вірогідно, цей документ був складовою частиною сімейного архіву А.Я. Котлярова, про що свідчить наявність у колекції інших його документів – зокрема, свідоцтва від 13 серпня 1814 р. про нагородження бронзовою медаллю за заслуги у Вітчизняній війні 1812 р.⁴⁴

У колекції зберігається документ з автографом вченого, автора «Черниговского наместничества топографического описания» О.Ф. Шафонського, який у 1803 р. був генеральним суддею Малоросійського генерального суду, – це атестат про звільнення зі служби Ф. Мальлеревського⁴⁵.

Більшість свідоцтв про дворянське походження відноситься до XIX ст., виняток становлять документи В.П. Лайкевича за період з останньої чверті XVIII ст.⁴⁶ У колекції відклалися також атестати про службу П. Лайкевича від 25 травня 1775 р. та В. Лайкевича від 14 квітня 1786 р.⁴⁷, А. Соколовсь-

кого від 18 серпня 1817 р.⁴⁸, В.Я. Шуби 1884 р.⁴⁹ та послужний список Є.П. Колодєєва 1874 р.⁵⁰, що були видані різними установами Чернігівської губернії.

У колекції збереглися численні прохання про переведення на інші посади⁵¹, атестати про службу⁵², свідоцтва про службу для переведення на інші посади⁵³, свідоцтва та грамоти про нагородження наступними чинами⁵⁴, свідоцтва про нагородження медалями за заслуги у Вітчизняній війні 1812 р.⁵⁵

Низка справ містить документи про службу колезького асесора Р.Д. Христіанова – грамоти про пожалування чинів титулярного радника (1843 р.)⁵⁶ та колезького асесора (1846 р.)⁵⁷, про нагородження Знаками відзнаки безпорочної 15-, 20-, 30-, 35- та 40-літньої служби (1834–1862 рр.)⁵⁸ та орденом св. Володимира 4 ступеня (1854 р.)⁵⁹. Службові документи доповнює грамота Чернігівського дворянського депутатського зібрання про надання родині права на дворянство⁶⁰.

До складу колекції входять паспорти для проїзду військовослужбовців на нові місця служби (1789 р., підписаний І. Безбородьком)⁶¹ та надання відпустки «до окончания наук» у навчальних закладах (1796 р.)⁶², подорожна з автографом губернатора О.О. Фролова-Багрєєва (1823 р.)⁶³, диплом 1820 р. про закінчення Андрієм Савичем Віленського університету (на латині)⁶⁴.

Становлять інтерес документи генерал-майора Ф. Костенецького періоду російсько-турецької війни 1806–1812 рр.: припис від 20 квітня 1807 р. про відправлення до м. Шиппенбейль, лист військового міністра О.А. Аракчєєва від 13 лютого 1809 р. про ремонт гармат та витяг із розкладу військ 2-ї дивізії⁶⁵.

Наступну групу документів колекції становлять матеріали нотаріального характеру. Перш за все це увідні листи на володіння Є. Буштедт озером Титівка у Сосницькому повіті (1851 р.)⁶⁶, поміщиці В.І. Лушикової на придбаний маєток (1871 р.)⁶⁷ та прохання козака с. Лави Сосницького повіту про введення його у володіння землею, придбаною в І.Л. Разумєснка (1871 р.)⁶⁸.

Багато документів про розподіл спадщини – роздільний лист Ф.Я. Бакуринського з братом А.Я. Бакуринським після смерті батьків⁶⁹, мирова розписка між Є. Рейх та її сестрою М.І. Рубцовою (23 листопада 1772 р.)⁷⁰. Збереглися у колекції справи щодо розподілу між нащадками спадщини титулярного радника А. Федотова (реєстри земель та рухомого й нерухомого майна, прохання про передачу грошей з Приказу громадської опіки, 1842–1843 р.)⁷¹ та священика Данила й дружини його Олени Христіанових (1871–1875 рр.)⁷².

Цікаві відомості містять уступні записи – про передавання маєтку надворного радника П.В. Малахова та колезького асесора Г.В. Малахова племінниці М.Ф. Ренчицькій⁷³, дворянки О.Т. Моргацької – дітям⁷⁴. Зацікавить дослідників уступний лист поручика В.І. Скоропадського від 7 червня 1783 р. сестрі С.І. Скоропадській на частину маєтка померлого батька – бригадира І. Скоропадського у с. Локня Кролевецького повіту Чернігівського намісництва та увідний лист Кролевецького нижнього суду на цю частину маєтку⁷⁵.

Значний комплекс становлять документи щодо врегулювання майнових суперечок та грошових боргів, які охоплюють 1710–1857 рр.⁷⁶ Це, зокрема, витяг з указу від 10 грудня 1756 р. про приєднання при межуванні до вотчин князя Б.Г. Юсупова земель козаків слобід Весела та Красна за неповернення грошей, що були отримані під заставу землі⁷⁷. У пригоді дослідникам стануть реєстри земель, що належали військовому товаришу А. Мякотіну в с. Кошівка Чернігівського повіту (1767 р.)⁷⁸, поміщикам Г.Г. Фридрикевичу (1799, 1801 рр.)⁷⁹ та О.Ф. Шафонському (1774–1801 рр.)⁸⁰, поміщикам Занкевичам з перерахуванням кількості землі у грошовому еквіваленті⁸¹.

Крім земельних реєстрів, у колекції є декілька реєстрів посагу за 1786–1807 рр. з описом речей та зазначенням їхньої вартості⁸².

Документи нотаріально-правового характеру представлені також купчими, довірностями, духівницями. Купчі козаків м. Мена Сосницького повіту Товстих, наприклад, дають змогу прослідкувати темпи зростання землеволодіння родини протягом майже століття (з кінця XVIII до кінці XIX ст.)⁸³. У цій же справі зберігається купча 1811 р. на продаж землі кріпаком М. Манцем з синами козаку Г. Федорову за згодою із власником – колезьким реєстратором І.М. Сахновським⁸⁴. Купчі 1762–1797 рр. свідчать про придбання земель козацькою старшиною у збіднілих козаків та дрібних поміщиків⁸⁵. Значна кількість купчих 1710–1823 рр. належить поміщикам Федотовим, Іваненкам, Лисенкам, Джунковським, Рубцям тощо, й у кожному випадку вони охоплюють період у 30–60 рр. та свідчать про придбання нерухомого майна здебільшого у козаків⁸⁶. У купчих на продаж кріпаків зазначені їхні імена та прізвища, вік, рід занять⁸⁷. Після реформи 1861 р., що призвела до розвитку промисловості й торгівлі, зростало землеволодіння купців. Цей факт знайшов відображення і в документах колекції⁸⁸. Кілька справ містять купчі на нерухоме майно початку XIX ст.⁸⁹ Одна з них містить список купчих на землі, що були придбані Безбородьками протягом 1600–1737 рр.⁹⁰, хоча купчих ні в цій колекції, ні в інших фондах архіву немає. У цій же справі зберігається й список кріпаків О. Безбородька в с. Дерковичі Остерського повіту за 1782 р.⁹¹

Питання землеволодіння висвітлюється у справах, пов'язаних з суперечками між поміщиками, козаками та селянами першої половини XVIII–другої половини XIX ст.⁹²

Вірящі листи (довіреності) на ведення судових справ з різних майнових питань відносяться до кінця XVIII – початку XIX ст.⁹³ Серед них виділяється вірящий лист за 1798 р. на ім'я секунд-майора Р.Д. Криловського для участі у розподілі майна, що залишилося після смерті надвірного радника М.С. Милорадовича, виданий генерал-майором М.А. Милорадовичем⁹⁴. Цілком можливо, що це документ з родинного архіву Милорадовичів.

Представлені в колекції духівниці складені представниками різних верств населення – мешканцем с. Волинка В. Бідним від 20 травня 1775 р.⁹⁵, дворянином М. Кезею 1797 р.⁹⁶, поміщиком з Стародуба В.С. Косачем від 16 травня 1832 р. про призначення опікунами над малолітніми дітьми та маетком⁹⁷, удови тасмного радника, попечителя Казанського навчального округу О.І. Шестакової за 1890 р. про розподіл капіталу між спадкоємцями⁹⁸, священника з Сосниці І.М. Паволоцького-Петровича за 1825 р.⁹⁹

У колекції зберігаються ревізські реєстри кріпаків поміщика с. Нетягівка Мглинського повіту Г.С. Макаровича за 1795–1811 рр.¹⁰⁰, дворян Полторацьких за 1806 р.¹⁰¹, засвідчена копія списку посполитих с. Кудрівка Сосницького полку, які відійшли після смерті бунчукових товаришів Івана та Григорія Савичів до бунчукового товариша Івана Домонтовича за 1748 р.¹⁰²

Серед рукописів, що зберігаються у складі колекції, варто відзначити записку поміщика Стародубського повіту Чернігівської губернії Ф. Гамалії «Об измерении расстояния до неприступного предмета» (1837 р.)¹⁰³, працю невідомого автора XIX ст. про цивільне право¹⁰⁴, копії бесід Петра I та О.Д. Меншикова з філософом Лейбницем¹⁰⁵, уривки з праць Д.М. Бантиша-Каменського та С.М. Соловйова¹⁰⁶. Крім того, зберігаються вірші невідомого автора (ймовірно, жінки) та розбір п'єси Ф. Шиллера «Розбійники»¹⁰⁷; датовані 1863 р. спогади мешканця с. Сита Буда Новозибківського повіту Чернігівської губернії Я.І. Позняка, які охоплюють 1805–1825 рр.¹⁰⁸

Значний інтерес становить уривок з щоденника Грембецького (перша половина XIX ст.), який

служив при малоросійському генерал-губернаторові М.Г. Репніні. Зокрема, у щоденнику згадуються зустрічі з генералом Ертелем¹⁰⁹, подорожі з М.Г. Репніним Україною¹¹⁰, відомості про чернігівського губернатора П.М. Могилевського¹¹¹.

Автор також розповідає про свою зустріч з декабристом С.Г. Волконським: «В это самое время родной брат Репнина генерал-майор князь Сергей Григорьевич Волконский квартировал с своею бригадою, состоявшею из Черниговского и Полтавского полков, Киевской губернии в городе Умани. Этот несчастный Волконский впоследствии был участником в Декабрьском заговоре, признан виновным, разжалован и сослан в каторжную работу. Кто знал его лично, то не мог бы поверить, чтобы сей человек доброго сердца и недалекого ума мог решиться войти в союз с такими злодеями»¹¹². Значне місце в спогадах займає опис будинку Давидових у Кам'янці: «Дом Давыдовых обширный, построенный разными зигзагами, некоторые части были в два этажа и видно было, что его перестраивали и пристраивали несметно раз. Это было нечто в роде древняго рыцарскаго замка. Недоставало только подъемнаго моста при въезде и звуков рога замковой стражи. Дом был покрыт черепицей темного цвета и обвит вьющимися растениями. Сей час можно было заметить, что господа живут аристократами»¹¹³. Саме ця частина цього щоденника свого часу була оприлюднена М. Ейдельманом, але він припустився помилки в ідентифікації автора спогадів¹¹⁴.

Серед епістолярної спадщини відзначимо копії листів великого князя Павла (майбутнього імператора) та його дружини до графа П.О. Рум'янцева із вдячністю за прийом під час поїздки до України 1781 р.¹¹⁵ та листів П.О. Рум'янцева до невідомого кореспондента про перебіг російсько-турецької війни 1768–1774 рр.¹¹⁶ Суто побутовий характер мають листи графа Андрія Безбородька до батька¹¹⁷.

До колекції потрапила добірка документів лікаря, етнографа й громадського діяча С.Д. Носа (1829–1901) – доповідна записка від 29 вересня 1894 р. на ім'я чернігівського губернатора С.К. Андрієвського про причини його арешту в 1863 р.¹¹⁸, чернетки його статей у «Черниговских губернских ведомостях» 1888–1889 рр. про санітарний стан міста та лікарську етику¹¹⁹.

Значний інтерес становить каталог бібліотеки козака с. Старі Чешуйки Мглинського повіту Чернігівської губернії А.Я. Гоцукова, датований 1851 р. Загалом до нього внесено 133 книги, зокрема «История Российского государства», «География Арсеньева», «Законы российского князя Алексея Михайловича», «Древняя история Египта» (Т. 1), «Тысяча и одна ночь. Арабские сказки» (Ч. 1, 9, 10), «Бедная Лиза» М.М. Карамзіна, «Русские сказки» тощо¹²⁰.

Привертає увагу прохання мешканця с. Дмитрівське Федота Васильєва поміщику Федору Ничипоровичу за 1790 р. про надання йому роботи, оформлене у вигляді орнаменту¹²¹.

На документах колекції збереглися майже 100 сургучних відбитків печаток дворян Полтавської та Чернігівської губерній за період з 1752 р. по 1819 р.¹²², дяка (1783 р.)¹²³ та козака (1769 р.)¹²⁴. Не менш цікавими є сургучні відбитки печаток повітових предводителів дворянства Чернігівської губернії (1821 р.)¹²⁵, Малоросійської генеральної військової канцелярії (1744 р.)¹²⁶, Крелевецького повітового нижнього земського суду (1783 р.)¹²⁷, Глинського (1784 р.)¹²⁸, Городнянського (1786 р.)¹²⁹ та Сосницького (1798 р.)¹³⁰ повітових судів, Малоросійського генерального суду (1803 р.)¹³¹, Чернігівського (1809 р.)¹³² та Сосницького (1801, 1804 рр.)¹³³ повітових земських судів, Городнянського городского магістрату (1809 р.)¹³⁴, а також мастичні відбитки печаток Новгород-Сіверського дворянського зібрання (1795 р.)¹³⁵, Малоросійського губернського правління (1808 р.)¹³⁶, Чернігівського (1808 р.)¹³⁷ та Конотопського (1802, 1812 рр.)¹³⁸ нижніх земських судів, Ніжинського повітового земського суду (1816 р.)¹³⁹.

Як бачимо, сучасна «Колекція ЧАК» містить невелику кількість документів, але вони досить інформативні й потребують подальшого вивчення та запровадження в науковий обіг.

1. *Сарбей В.Г.* Вклад губернських архівних комісій в історіографію України // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. – К., 1965. – С. 263–264.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-647. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 45.
3. Там само. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 173.
4. *Бржостовская Н.В.* Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1954. – Т. 5. – С. 113.
5. ДАЧО. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 175 зв.; Спр. 19. – Арк. 172.
6. *Бржостовская Н.В.* Указ. соч. – С. 113.
7. *Курас Г.М.* Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины: Дис... канд. ист. наук. – К., 1992. – С. 80.
8. ДАЧО. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 117.
9. Там само. – Спр. 166. – Арк. 5.
10. Див.: Центральный государственный исторический архив УССР в г. Киеве: Путеводитель. – К., 1958.
11. Див.: Державний архів Чернігівської області: Анотований реєстр описів. – Т. 1. – Ч. 1: Фонди дорадянського періоду. – Чернігів, 2005. – С. 128, 165, 192.
12. ДАЧО. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 3, 5.
13. Там само. – Справа фонду 678. – Арк. 5.
14. Див.: ДАЧО. – Ф. 674. – Оп. 1. – Спр. 30; Оп. 3. – Спр. 6.
15. *Половникова И.А.* «Юдинская коллекция» нуждается в реконструкции // Отечественные архивы. – 2004. – № 2. – С. 32.
16. Там само. – С. 32–33.
17. ДАЧО. – Справа фонду 674. – Арк. 4–5.
18. Там само. – Ф. 674. – Оп. 3. – Спр. 1.
19. Там само. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4–5.
20. Там само. – Оп. 3. – Спр. 5.
21. Там само. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 1; Спр. 108. – Арк. 3.
22. Там само. – Спр. 39.
23. Там само. – Спр. 108. – Арк. 1, 2.
24. Там само. – Арк. 4.
25. Там само. – Спр. 22. – Арк. 2.
26. Там само. – Арк. 5.
27. Там само. – Спр. 37. – Арк. 1.
28. Там само. – Арк. 5–6.
29. Там само. – Арк. 2–4.
30. Там само. – Арк. 8.
31. Там само. – Арк. 9–10.
32. Там само. – Арк. 11.
33. Там само. – Спр. 75. – Арк. 2.
34. Там само. – Арк. 3.
35. Див.: Там само. – Спр. 17, 25.
36. Там само. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 1–3, 5–6.
37. Там само. – Спр. 14, 33.
38. Там само. – Спр. 11. – Арк. 1, 3–5.
39. Там само. – Арк. 2.
40. Там само. – Арк. 7.
41. Там само. – Оп. 1. – Спр. 32, 55, 66, 102; Оп. 3. – Спр. 32, 36.
42. Там само. – Спр. 13; Спр. 19. – Арк. 1.

43. Там само. – Спр. 27. – Арк. 1.
44. Там само. – Спр. 26.
45. Там само. – Спр. 54. – Арк. 3 зв.
46. Там само. – Спр. 4. – Арк. 3; Спр. 18. – Арк. 3; Спр. 36. – Арк. 1; Спр. 96. – Арк. 1; Спр. 111. – Арк. 1, 2.
47. Там само. – Спр. 35. – Арк. 1, 2.
48. Там само. – Спр. 94. – Арк. 2.
49. Там само. – Спр. 100. – Арк. 4.
50. Там само. – Оп. 3. – Спр. 47. – Арк. 1–2.
51. Там само. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1.
52. Там само. – Оп. 1. – Спр. 54; Спр. 94. – Арк. 2; Оп. 3. – Спр. 23.
53. Там само. – Оп. 1. – Спр. 8.
54. Там само. – Оп. 1. – Спр. 32, 68, 94, 9, 102; Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 4, 6; Спр. 36.
55. Там само. – Оп. 1. – Спр. 51; Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 5.
56. Там само. – Оп. 1. – Спр. 85.
57. Там само. – Спр. 79.
58. Там само. – Спр. 76, 82–84, 87, 88.
59. Там само. – Спр. 80.
60. Там само. – Спр. 89.
61. Там само. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 6.
62. Там само. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 1.
63. Там само. – Спр. 42
64. Там само. – Оп. 2. – Спр. 6.
65. Там само. – Оп. 1. – Спр. 24.
66. Там само. – Оп. 3. – Спр. 42.
67. Там само. – Спр. 45.
68. Там само. – Спр. 46. – Арк. 1–2.
69. Там само. – Спр. 51. – Арк. 1–7.
70. Там само. – Оп. 1. – Спр. 48.
71. Див.: Там само. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 5–14; Спр. 39; Спр. 41. – Арк. 1–3.
72. Там само. – Оп. 1. – Спр. 77, 86, 90, 91.
73. Там само. – Спр. 50. – Арк. 1.
74. Там само. – Спр. 57. – Арк. 3–4.
75. Там само. – Спр. 97. – Арк. 1–2.
76. Там само. – оп. 1. – Спр. 6; спр. 7. – Арк. 3–8; Спр. 63; Спр. 70. – Арк. 1; Спр. 109; Оп. 3. – Спр. 7. – Арк. 1; Спр. 12. – Арк. 1–1 зв.; Спр. 17, 37, 38.
77. Там само. – Оп. 3. – Спр. 10.
78. Там само. – Оп. 1. – Спр. 93.
79. Там само. – Спр. 106.
80. Там само. – Спр. 98.
81. Там само. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 4–5.
82. Там само. – Оп. 1. – Спр. 107; Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 3–4; Спр. 24; Спр. 27. – Арк. 2–3.
83. Там само. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 1–4, 7–10.
84. Там само. – Арк. 5–6.
85. Там само. – Оп. 1. – Спр. 31, 33, 38, 69, 72; Оп. 3. – Спр. 6.
86. Там само. – Оп. 1. – Спр. 12, 14, 15, 35, 38, 61, 62, 71–74, 112; Оп. 3. – Спр. 4; Спр. 6. – Арк. 5, 11; Спр. 8, 18, 21.
87. Там само. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 25; Оп. 3. – Спр. 8, 21, 25.
88. Там само. – Оп. 1. – Спр. 62; Оп. 2. – Спр. 5.
89. Там само. – Оп. 1. – Спр. 11, 12, 14.
90. Там само. – Спр. 5. – Арк. 1–2.
91. Там само. – Арк. 21–26.

92. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1, 6, 7, 20, 43, 44, 74,
93. Там само. – Оп. 1. – Спр. 64; Оп 3. – Спр. 3, 50, 52.
94. Там само. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 1–1 зв.
95. Там само. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 1–2.
96. Там само. – Оп. 1. – Спр. 31.
97. Там само. – Спр. 29.
98. Там само. – Спр. 99.
99. Там само. – Оп. 3. – Спр. 35.
100. Там само. – Оп. 1. – Спр. 53.
101. Там само. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 10–13.
102. Там само. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 3–6.
103. Там само. – Оп. 3. – Спр. 55.
104. Там само. – Оп. 2. – Спр. 3.
105. Там само. – Спр. 7.
106. Там само. – Спр. 1.
107. Там само. – Спр. 2.
108. Там само. – Оп. 1. – Спр. 46.
109. Там само. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 7–8.
110. Там само. – Арк. 5, 6, 10, 10 зв.
111. Там само. – Арк. 17 зв.
112. Там само. – Арк. 6 зв.–7.
113. Там само. – Арк. 12–12 зв.
114. *Эйдельман Н.* Из декабристских архивов. К 150-летию со дня восстания декабристов // Дружба народов. – 1975. – № 11. – С. 223–233.
115. ДАЧО. – Ф. 674. – Оп. 3. – спр. 13. – Арк. 3–3 зв.
116. Там само. – Арк. 1–2.
117. Там само. – Оп. 3. – Спр. 28.
118. Там само. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1–4.
119. Там само. – Арк. 5–9.
120. Там само. – Спр. 21. – Арк. 1–6.
121. Там само. – Оп. 3. – Спр. 20. – Арк. 1.
122. Там само. – Оп. 1. – Спр. 8; Спр. 16; Спр. 19. – Арк. 4–4 зв.; Спр. 38. – Арк. 2, 6; Спр. 43. – Арк. 5 зв., 9, 11; Спр. 50. – Арк. 1 зв.; Спр. 56. – Арк. 1–1 зв.; Спр. 57. – Арк. 4 зв.; Спр. 64; Спр. 72. – Арк. 1 зв., 3 зв.; Спр. 73. – Арк. 8 зв.–107 зв.; Спр. 96. – Арк. 1; Спр. 97. – Арк. 1 зв.; Спр. 111. – Арк. 2–2 зв.; Спр. 112. – Арк. 2, 11 зв., 13 зв., 16 зв., 18–18 зв.; Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 3–5, 10 зв.; Спр. 6. – Арк. 3 зв., 11 зв.–12; Спр. 9. – Арк. 3 зв., 4 а зв., 6; Спр. 11. – Арк. 13 зв.; Спр. 18. – Арк. 2 зв., 5 зв., 11–11 зв.; Спр. 19; Спр. 21. – Арк. 2 зв., 5, 12 зв., 13 зв., 25, 27; Спр. 25. – Арк. 1; Спр. 26. – Арк. 1 зв.; Спр. 31. – Арк. 1 зв.; Спр. 52. – Арк. 2.
123. Там само. – Оп. 1. – Спр. 74. – Арк. 36 зв.
124. Там само. – Арк. 108 зв.
125. Там само. – Спр. 36. – Арк. 1.
126. Там само. – Спр. 52. – Арк. 2 зв.
127. Там само. – Спр. 97. – Арк. 2 зв.
128. Там само. – Спр. 73. – Арк. 11 зв.
129. Там само. – Спр. 43. – Арк. 22.
130. Там само. – Спр. 112. – Арк. 17.
131. Там само. – Спр. 54. – Арк. 3 зв.
132. Там само. – Спр. 65. – Арк. 2 зв.
133. Там само. – Спр. 112. – Арк. 27; Оп. 3. – Спр. 18. – Арк. 11 зв.
134. Там само. – Оп. 3. – Спр. 51. – Арк. 9 зв.
135. Там само. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 11.
136. Там само. – Спр. 36. – Арк. 4.

137. Там само. – Арк. 3.

138. Там само. – Спр. 34. – Арк. 1; Спр. 74. – Арк. 70 зв.

139. Там само. – Спр. 61. – Арк. 2.

Олександр Коваленко

Едиційна археографія у доробку й діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) була створена 1896 р. за ініціативою місцевої громадськості, а її «хрещеним батьком» слушно вважали видатного українського історика О.М. Лазаревського¹. Згідно з урядовим «Положенням» на комісію насамперед покладалися функції, пов'язані з охороною і впорядкуванням місцевих архівів. Водночас ЧАК впродовж майже чверті століття фактично відіграла роль провідного історико-краєзнавчого осередку на терені Північного Лівобережжя. У науковому відношенні вона підлягала Петербурзькому археологічному інституту, в адміністративному – чернігівському губернатору. На почесну посаду голови комісії обиралися, як правило, авторитетні громадські діячі або можновладці, як-от Г.О. Милорадович, Є.М. Зеленецький, О.О. Хвостов, В.Д. Голіцин, О.К. Рачинський, П.Я. Дорошенко. Але ключовою фігурою у повсякденній діяльності ЧАК був зазвичай правитель справ. Його обов'язки послідовно виконували П.М. Тиханов, П.М. Добровольський і В.Л. Модзалевський. Крім правителя справ до числа штатних співробітників комісії належали тільки хранитель музею та архіву і сторож. Решта членів (їх кількість у 1915 р. перевищила 150 чол.) брала участь у роботі ЧАК на громадських засадах і сплачувала щорічні грошові внески. Відсутність чіткого правового статусу, хронічна нестача коштів почасти компенсувалися ентузіазмом аматорів старовини й матеріальною підтримкою з боку органів місцевого самоврядування і окремих меценатів.

Головною організаційною формою діяльності ЧАК було проведення засідань, на яких розглядалися поточні справи, заслуховувались наукові доповіді та повідомлення. Крім того, члени комісії вивчали архівні документи, здійснювали археологічні розкопки, збирали фольклорно-етнографічні матеріали, піклувалися про стан пам'яток історії та культури, упорядковували бібліографічні покажчики. Комісія мала свій друкований орган – протягом 1898–1918 рр. побачили світ 12 випусків «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии» (далі – «Труды ЧАК»). Кожний з них звичайно містив протоколи засідань комісії, наукові праці та археографічні публікації. Окремими брошурами було видано «Отчеты Черниговской губернской ученой архивной комиссии» за 1903 і 1909–1915 рр. Оскільки поточний архів ЧАК загинув у роки останньої війни, «Труды» і «Отчеты» комісії, а також публікації у місцевій пресі залишаються основним джерелом інформації про її діяльність.

Одне з головних завдань, покладених урядом на комісії, полягало у створенні губернських історичних архівів. Лише 8 комісій (з 44!), у тому числі й ЧАК, спромоглися реалізувати цю настанову на практиці. Наприкінці 1915 р. в архіві ЧАК нараховувалось понад 20 тис. справ, зокрема фонди колишніх Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь другої половини XVIII ст., Чернігівської міської думи XVIII–XIX ст., частина матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. та ін. На заваді подальшому розширенню архіву, однак, постав брак приміщень. Водно-

час тривав науковий опис зібрання, проте його результати були оприлюднені тільки частково. Згодом, за радянських часів, найцінніші документи з архіву ЧАК були передані до центральних архівосховищ України, деякі загинули, а рештки – так звана «Архівна колекція ЧАК» – зберігаються у Державному архіві Чернігівської області².

Значне місце у діяльності ЧАК належало едиційній археографії. Загалом публікації документальних і наративних джерел становили близько 60 % матеріалів, надрукованих на сторінках «Трудов ЧАК». Причому питома вага власне археографічних студій дедалі зростала, і з «легкої руки» В.Л. Модзалевського зредаговані ним 8-12 випуски «Трудов ЧАК» були на три чверті укомплектовані історичними джерелами. Документи публікувалися як тематичними добірками, так і у вигляді додатків до статей та заміток. Крім того, окремими виданнями комісія запровадила у науковий обіг синодик Любецького Антоніївського монастиря і актову книгу міста Стародуба 1693 р.

Переважна більшість опублікованих документів – це джерела другої половини XVII–XVIII ст. 3-поміж них на особливу увагу заслуговує документальна спадщина Стародубського міського уряду другої половини XVII ст. Значний інтерес становлять топографічні описи річок Чернігівського полку, міст Чернігова, Ніжина і Сосниці з повітами другої половини XVIII ст. Унікальною у своєму роді залишається добірка матеріалів до біографії стародубського полковника кінця XVII ст. Т. Олексійовича. Джерела першої половини XIX ст. репрезентують документи з історії формування ополчення 1812 р. та підготовки селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині, листування місцевих громадських діячів, сімейні хроніки дворянських родин.

Окрім документів, що зберігалися у місцевих архівах, ЧАК публікувала джерела з архівосховищ Києва, Москви, Петербурга, Харкова, приватних зібрань та колекцій. Поволі емпіричним шляхом було напрацьовано певний досвід едиційної діяльності. Слід передусім відзначити досить високий археографічний рівень публікацій, здійснених В.Л. Модзалевським. У загальних рисах розроблена ним методика передачі тексту джерел нагадує принципи транслітерації. Це не виключало й інші підходи – деякі документи було підготовлено до друку за спрощеною методикою або опубліковано у витягах чи регестах. Нарешті, декілька документальних пам'яток було видруковано фотомеханічним способом. Що ж до інших елементів археографічного оформлення публікацій, то єдиних вимог у цьому відношенні ЧАК виробити не вдалося. Відтак характер заголовків, легенд, науково-довідкового апарату цілковито залежав від суб'єктивних уподобань і наукової ерудиції кожного з публікаторів.

Перша світова війна певною мірою загальмувала діяльність ЧАК і унеможливила реалізацію низки едиційних проектів. Втім, це не зашкодило репутації комісії, яка залишалася однією з найавторитетніших історико-архівних інституцій України. В екстремальній ситуації, що склалася за доби визвольних змагань, її функції частково перебрав Комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині, створений у травні 1917 р. на чолі з В.Л. Модзалевським. І хоча протягом 1918–1919 рр. засідання ЧАК подеколи і скликалися, її діяльність поступово зійшла нанівець. Останню спробу «реанімувати» комісію було здійснено в квітні 1920 р., але і вона виявилась марною...

Кращі традиції ЧАК успадкували Чернігівське наукове товариство, Чернігівський крайовий історичний архів і Чернігівський державний музей, які відіграли виключно важливу роль у розгортанні історичних студій в регіоні за умов національно-культурного відродження 20-х рр. XX ст.

Систематизацію археографічних проектів ЧАК здійснено у хронологічній послідовності згідно із методикою, запропонованою Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського у 1993 р. у контексті підготовки серійного видання «Едиційна археографія в Україні у

XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань». Натоді, однак, під цією назвою побачив світ тільки перший (і досі єдиний) випуск³. Згодом було опубліковано впорядковану за цією ж методикою (хоча і з деякими відступами) статтю С.В. Абросимової та О.І. Журби про археографічний доробок Катеринославської губернської вченої архівної комісії⁴.

1. Докладніше про утворення та діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії див.: *Ткаченко М.* З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 493, 496–497; *Федоренко П.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т.1. – Праці історично-краєзнавчої секції. – С. 29–31; *Сарбей В.Г.* Вклад губернських архівних комісій в історіографію України // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. – К., 1965. – С. 265–268; *Коваленко О.Б.* Чернігівська архівна комісія: До 80 – річчя з дня заснування // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 121–125; *Малиневская В.М.* Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX–начале XX вв.: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1990; *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 1992; *Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – С. 51–52, 100–108; та ін.

2. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 674. – Оп. 1-3. – Спр. 1–175.

3. Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1.

4. *Абросимова С.В., Журба О.І.* Едиційна археографія в Україні у XIX–XX століттях: плани, проекти, програми видань. Катеринославська учена архівна комісія (1903–1919 рр.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 430–452.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ

1897

1. Матеріали до біографії чернігівського архієпископа кінця XVII ст. Феодосія Углицького

– на засіданні 15 червня 1897 р. було порушено питання про публікацію у «Трудах ЧАК» добірки документів з місцевих архівів про життя та діяльність чернігівського архієпископа кінця XVII ст. Феодосія Углицького. Її упорядкування доручено М.А. Доброгаєву. На засіданні 1 вересня 1897 р. він «зачитав декілька невиданих документів, що стосуються життя та діяльності Феодосія».

Труды ЧАК. – Чернигов, 1898. –

Вып. 1. – Отд. I. – С. 28, 33.

Опубл.: Материалы для жизнеописания святителя Феодосия, Черниговского чудотворца // Труды ЧАК. – Чернигов, 1898. – Вып. 1. – Отд. II. – С. 1–44 (27 документів «почасти з рукописних збірників, частково з рідкісних періодичних видань» з передмовою М. А. Доброгаєва)

Рец.: Киевская старина. – 1899. – № 2. – Отд. II. – С. 122–123.

2. «Въновный реестр» поручика О.А. Федоровича 1786 р.

– на засіданні 1 вересня 1897 р. на пропозицію П.М.Тиханова ухвалено надрукувати у «Трудах ЧАК» «Въновный реестр» (розпис посагу за дружиною) поручика О.А. Федоровича 1786 р.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1898. –

Вып. 1. – Отд. I. – С. 34.

Опубл.: Бытовой памятник // Труды ЧАК. – Чернигов, 1898. – Вып. 1. – Отд. II. – С. 45 – 48 (публікацію супроводжує передмова П.М. Тиханова, у якій стисло схарактеризовано принципи передачі тексту пам'ятки).

3. Любецький синодик

– на засіданні 20 жовтня 1897 р. Г.О. Милорадович запропонував видати власним коштом як додаток до «Трудов ЧАК» факсиміле синодика Любецького Антоніївського монастиря – важливого джерела з історії Чернігово-Сіверщини XIII–XVIII ст. (за списком XVIII ст.). До цього питання комісія поверталася на своїх засіданнях 8 січня 1899 р., 28 лютого 1900 р., 1 і 14 вересня 1902 р. На засіданні 21 грудня 1902 р. А.В. Верзилов виголосив повідомлення «Любецький синодик як історичне джерело».

Труды ЧАК. – Чернигов, 1898. – Вып. 1. – Отд. I. – С. 41.;

Труды ЧАК. – Чернигов, 1900. – Вып. 2. – Отд. I. – С. 3;

Труды ЧАК. – Чернигов, 1900. – Вып. 3. – Отд. I. – С. 54;

Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. — Вып. 5. — Отд. I — С. 11, 22, 108.

Опубл.: Любецкой синодик. – Чернигов, 1902 (факсиміле пам'ятки).

1900

4. Листи графа Г.Г. Кушеля до сина О.Г. Кушеля-Безбородька (1812–1826 рр.)

– на засіданні 28 лютого 1900 р. П.М. Тиханов повідомив про підготовку до друку в «Трудах ЧАК» добірки неопублікованих листів графа Г.Г. Кушеля до сина О.Г. Кушеля-Безбородька.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1900. – Вып. 3. – Отд. I. – С. 54.

Опубл.: Письма графа Григория Григорьевича Кушелева к своему сыну Александру // Труды ЧАК. – Чернигов, 1900. – Вып. 3. – Отд. II. – С. 1–4, 1–79 (42 листи з передмовою).

1902

5. Топографічні описи міст Чернігова, Ніжина та Сосниці кінця XVIII ст.

– на засіданні 30 січня 1902 р. П.М. Тиханов запропонував надрукувати у «Трудах ЧАК» топографічні описи Чернігова, Ніжина та Сосниці з повітами кінця ХУІІІ ст., які надійшли до комісії з Сенатського архіву в Петербурзі.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. I. – С. 19.

Опубл.: Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (Рукописи 1783 года) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. II. – С. 137–222 (публікацію супроводжує передмова П.М. Добровольського). Як згодом довів П.К. Федоренко, П.М. Добровольський помилково датував рукопис 1783 р. Насправді, це лише фрагмент «Топографического описания Малороссийской губернии», упорядкованого не раніше 1796 р. (*Федоренко П.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1931. – Т. I. – Праці історично-краєзнавчої секції. — С. 9–10).

6. Документи з історії Чернігівської чоловічої гімназії

– на засіданні 3 червня 1902 р. П.М. Добровольський запропонував опублікувати у «Трудах ЧАК» підготовлену ним добірку документів з історії Чернігівської чоловічої гімназії – одного з найстаріших середніх навчальних закладів Лівобережної України. Це питання розглядалося також на засіданнях 4 жовтня 1903 р. і 6 березня 1904 р.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. I. – С. 45–46;

Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. I. – С. 35–38.

Опубл.: *Добровольский П.М.* К истории Черниговской мужской гимназии: Архивные материалы // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1902–1903 (документи, друкувалися з продовженням; є окрема відбитка).

1903

7. Матеріали до біографії Г.І. Успенського

– на засіданні 29 липня 1903 р. П.М. Добровольський виступив з повідомленням про юнацькі роки видатного російського письменника Г.І. Успенського, що пройшли у Чернігові. Джерельну базу студії становили документи з архіву Чернігівської чоловічої гімназії. Цей же сюжет, але на підставі особистих спогадів, висвітлив І.Л. Шраг. Комісія ухвалила опублікувати матеріали про чернігівський період біографії Г.І. Успенського у «Трудах ЧАК». Згодом, на засіданні 25 серпня 1903 р. комісія заслухала спогади сестри Г.І. Успенського О.І. Богуславської у запису П.М. Добровольського. Нарешті, на засіданні 4 жовтня 1903 р. біографічні відомості про Г.І. Успенського узагальнив у своєму рефераті М.М. Могилянський.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. I. – С. 12–16, 31, 35.

Опубл.: Добровольский П.М. Материалы для биографии Глеба Ивановича Успенского // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. II. – С. 141 – 157 (окрім архівних документів, поданих у вигляді витягів та реєстрів, публікатор використав спогади О.І. Богуславської).

8. Листи Т.Г. Шевченка до Ф.Л. Ткаченка

– на засіданні 4 серпня 1903 р. В.В. Баршевський запропонував опублікувати у «Трудах ЧАК» чотири листи Т.Г. Шевченка до Ф.Л. Ткаченка із власного зібрання. Комісія доручила Г.О. Коваленку підготувати листи до друку. Але оскільки згодом з'ясувалося, що ці листи Т.Г. Шевченка вже запроваджені до наукового обігу, комісія відмовилась від їх публікації.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. I. – С. 24–25.

1904

9. Грамота чернігівського архієпископа Феодосія Углицького козацькому отаману с. Шатрищі, що на Новгород-Сіверщині, П. Сенченку на право спорудження млина на р. Драч у володіннях архієпископської кафедри від 29 серпня 1694 р.

– на засіданні 22 грудня 1904 р. було оприлюднено грамоту чернігівського архієпископа кінця XVII ст. Феодосія Углицького, яку надіслав на розгляд комісії мешканець с. Шатрищі Новгород-Сіверського повіту Т.С. Конча. Комісія ухвалила надрукувати факсиміле грамоти у додатку до «Трудов ЧАК».

Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Приложения. – С. 15–18.

Опубл.: Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Приложения. – С. 21 (факсиміле документу із зображенням печатки Феодосія Углицького).

Рец.: Киевская старина. – 1905. – № 5. – Отд. II. – С. 158–159 (Г. Коваленко).

1907

10. Опис рік та річок Чернігівського полку 1754 р.

– на засіданні 23 грудня 1907 р. було ухвалено надрукувати у «Трудах ЧАК» «Вѣдомость, за силу ордера генеральной войсковой канцелярии в полковой Чернѣговской канцелярии по сотенным справкам сочиненная, какие в полку Чернѣговском реки и речки имѣются, откуда оние вышли и где впали, и какое на оних реках и речках имѣется поселение, яко то мѣстечка, села, деревнѣ, хутора, пасѣки, мелници и протчие знатние урочища, о том ниже сего значится, 1754 году августа 25 дня». Свого часу цю пам'ятку готував до публікації О.М. Лазаревський, від спадкоємців якого за посеред-

ництвом В.Л. Модзалевського рукопис надійшов у розпорядження комісії.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Приложения. – С. 65.

Опубл.: Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году // Труды ЧАК. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. I. – С. 3–52 (публікацію супроводжують ґрунтовна передмова та підрядкові примітки).

1908

11. Витяг з видаткової книги Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря за 1777 р.

– на засіданні 5 січня 1908 р. П.М. Добровольський ознайомив присутніх з фрагментом видаткової книги Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря за 1777 р., який містив «Реестр здержанним отцом игуменом в Черниговѣ денгам, а на что именно, под сим означается» – докладний реєстр видатків ігумена Євстафія Пальмовського під час його поїздки з Новгорода-Сіверського до Чернігова і назад. Було ухвалено надрукувати цей документ у «Трудах ЧАК».

Труды ЧАК. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Приложения. – С. 72.

Опубл.: Добровольский П.М. Выписка из расходной книги Новгород-Северского монастыря за 1777 год // Труды ЧАК. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. II. – С. 179–184 (публікацію супроводжує передмова П.М. Добровольського).

1910

12. Уривки з актової книги міста Стародуба за 1664–1673 рр.

– на засіданні 27 березня 1910 р. було ухвалено опублікувати у «Трудах ЧАК» підготовлені В.Л. Модзалевським до друку уривки з актової книги міста Стародуба за 1664–1673 рр.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 68.

Опубл.: Модзалевский В.Л. Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 71–105 (70 документів з передмовою публікатора).

Рец.: Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 172–174 (І.Опоков).

13. Царські грамоти другої половини XVII ст. із зібрання Є.О. Судієнка

– на засіданні 27 березня 1910 р. було ухвалено опублікувати у «Трудах ЧАК» три царські грамоти другої половини XVII ст. із зібрання Є.О. Судієнка, які він передав до архіву комісії: грамоту Олексія Михайловича чернігівському єпископу Зосимі Прокоповичу від 30 вересня 1649 р. та грамоти Федора Олексійовича від 12 квітня 1677 р. і Петра Олексійовича від 1 квітня 1682 р. чигиринському, а потім київському полковнику Г. Карпову.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 68.

Опубл.: Три царские грамоты XVII века из собрания Е.А. Судиенко // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 106–114 (публікацію супроводжують передмова і примітки М.А. Доброгаєва).

14. Листи до удови стародубського полковника М. Самойловичевої, її зятя М. Корсака й онука М. Корсака 1691–1773 рр.

– на засіданні 27 березня 1910 р. було ухвалено надрукувати у «Трудах ЧАК» добірку листів до удови стародубського полковника М. Самойловичевої, її зятя М. Корсака й онука М. Корсака 1691–1773 рр. із зібрання В.Д. Голицина, які він передав до архіву комісії.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 68.

Опубл.: Из архива князя В.Д. Голицына: Письма разных духовных лиц к вдове стародубского полковника Марии Самой-

ловичевой, урожденной Сулимовой, к ее зятю Михаилу Корсаку и сыну последнего Максиму за 1691–1773 гг. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 115–151 (43 листи з передмовою і примітками Є.О. Корноухова і М.М. Бережкова; листи польською та грецькою мовами надруковано у російському перекладі).

15. Сімейна хроніка роду дворян Іскрицьких

– на засіданні 4 квітня 1910 р. П.Я. Дорошенко виголосив доповідь «Сімейна хроніка роду дворян Іскрицьких». Рукопис пям'ятки під назвою «Сказание о дедах», яку 1844 р. упорядкував поміщик Суразького повіту Чернігівської губернії Ф.М. Іскрицький, належав предводителю дворянства Суразького повіту, депутату III Державної Думи М.О. Іскрицькому. Комісія доручила П.Я. Дорошенку підготувати хроніку до друку.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 70.

Опубл.: Семейная хроника рода Искрицких // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 152–194. (публікацію супроводжує передмова П.Я. Дорошенка).

16. Документи з історії формування ополчення 1812 р. у Чернігівській губернії

– на засіданні 29 листопада 1910 р. Є.О. Корноухов та І.Д. Пашинський повідомили про підготовку добірки документів з історії формування у Чернігівській губернії ополчення 1812 р., які зберігалися в архіві Чернігівського губернського дворянського зібрання. На засіданні 16 травня 1912 р. комісія ухвалила надрукувати ці матеріали в «Трудах ЧАК».

Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 207, 246–247.

Опубл.: Материалы по истории формирования ополчения 1812 г. в Черниговской губернии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 91–136 (документи опубліковано у витягах і регестах).

1911

17. Документи з історії селянської реформи 1861 р. у Чернігівській губернії

– уперше питання про необхідність збирання і публікації документів з історії селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині порушив у своєму листі до комісії восени 1897 р. О.М. Лазаревський. Актуальність його заклику комісія підтвердила на засіданні 18 січня 1903 р. Більш чіткого вигляду цей проект набув у зв'язку із відзначенням 50-річчя селянської реформи. На засіданні 22 березня 1911 р. комісія вирішила оприлюднити в «Трудах ЧАК» добірку документів з історії селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині, упорядкування якої було доручено О.О. Барановському. Згодом, однак, задум зазнав істотної трансформації, і на засіданні 30 жовтня 1911 р. комісія запропонувала П.Я. Дорошенку і В.Л. Модзалевському терміново підготувати до друку матеріали Чернігівського дворянського губернського комітету в справі облаштування і поліпшення побуту поміщицьких селян 1858–1859 рр., які зберігалися у архіві Чернігівського губернського дворянського зібрання. Остаточний зміст добірки комісія затвердила на своєму засіданні 14 лютого 1912 р.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1898. – Вып. 1. – Отд. I. – С. 36;

Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. I. – С. 114–115;

Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 211, 229–230, 236.

Опубл.: Извлечения из журналов Черниговского дворянского губернского комитета об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян (1858–1859 гг.) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1912. – Вып. 9. – С. 58–411 (публікацію супроводжує передмова П.Я. Дорошенка і В.Л. Модзалевського).

18. Справа чернігівського протопопа І.Л. Корбелецького 1803 р.

– на засіданні 30 жовтня 1911 р. було ухвалено опублікувати у «Трудах ЧАК» підготовлені до друку Є.О. Корноуховим документи, що надійшли до комісії з Сенатського архіву в Петербурзі. Вони являли собою віршовані скарги протопопа І.Л. Корбелецького на чернігівського єпископа Віктора Садковського, адресовані тодішньому міністру юстиції і поету Г.Р. Державіну.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 225–226.

Опубл.: *Корноухов Е.А.* Дело черниговского протопопа Корбелецкого // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10 – С. 196–200 (документи надруковано у витягах з післямовою М.А. Доброгаєва).

19. Документи до біографії Р. Ракушки-Романовського

– на засіданні 13 грудня 1911 р. було вирішено надрукувати у «Трудах ЧАК» доповідь В.Л. Модзалевського «Роман Ракушка, один з діячів «Руїни», у додатку до якої передбачалося опублікувати добірку документів до біографії Р. Ракушки-Романовського – відомого політичного діяча другої половини XVII ст., ймовірного автора Літопису Самовидця.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 231.

Опубл.: *Модзалевский В.Л.* Роман Ракушка, один из деятелей «Руины» / Приложения // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 48–55 (8 документів 1654–1687 рр.). Значно пізніше в додатку до іншої студії В.Л. Модзалевського у науковий обіг було запроваджено ще 16 документів 1655–1701 рр. до біографії Р. Ракушки-Романовського (*Модзалевский В.* Перший військовий підскарбій Роман Ракушка: Нарис його життя та діяльності // Записки історично-філологічного відділу УАН. – К., 1923. – Кн. II - III. – С 45–59).

1912

20. Ухвала про ствердження у дворянських правах роду Костенських 1784 р.

– на засіданні 16 травня 1912 р. О.М. Єфимов ознайомив присутніх з ухвалою 1784 р. про ствердження у дворянських правах роду Костенських, яка містила, зокрема, цікаві відомості про так звану «справу» В. Кочубея та І. Іскри 1708 р. Комісія вирішила надрукувати цей документ у «Трудах ЧАК» і звернулася до архіву Полтавського губернського дворянського зібрання, де зберігався оригінал ухвали, з проханням надіслати її копію. З невідомих причин здійснити заплановану публікацію не поталанило.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 242–243.

21. Укази Малоросійської колегії 1765 р. про підтвердження прав бобровників, стрільців і пташників Чернігівського, Ніжинського та Стародубського полків

– на засіданні 16 травня 1912 р. комісія ухвалила надрукувати у «Трудах ЧАК» доповідь Є.О. Корноухова «Доля бобровників, стрільців і пташників Чернігівської губернії», у додатку до якої передбачалося опублікувати два укази Малоросійської колегії 1765 р.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 243–244.

Опубл.: *Корноухов Е.А.* Судьба бобровников, стрельцов и пташников Черниговской губернии/ [Приложение] // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 67–73.

22. Рукопис про розкольніцькі слободи Чернігівської губернії

– на засіданні 17 листопада 1912 р. було заслухано пропозицію І.С. Абрамова щодо публікації у «Трудах ЧАК» рукопису про розкольніцькі слободи Північної Чернігівщини з його зібрання. Комісія ухвалила відкласти вирішення питання до ознайомлення з рукописом. З невідомих причин пам'ятку опубліковано не було.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 250.

23. Матеріали з історії Чернігово-Сіверщини XVII–XVIII ст.

– на засіданні 14 грудня 1912 р. В.Л. Модзалевський запропонував запровадити у «Трудах ЧАК» рубрику «Матеріали і замітки», у якій мали публікуватися «окремі й систематично підібрані документи з необхідним коментарем, і таким шляхом були б збережені від можливої втрати цінні папери». На засіданні 9 лютого 1913 р. він ознайомив присутніх з документами, призначеними до друку в цій рубриці у 10-му випуску «Трудов ЧАК». У передмові до публікації В.Л. Модзалевський стисло схарактеризував розроблені ним принципи передачі тексту джерел: «друкуються вони без змін у розумінні орфографії, але для зручності читання в них запроваджені розділові знаки, власні імена друкуються з великими літерами, деякі слова злиті, а інші навпаки розділені відповідно до вимог сучасного правопису; крім того слов'янські цифри замінені арабськими».

Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 142, 144, 252;

Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 195.

Опубл.: *Модзалевский В.Л.* Материалы и заметки [Вып. 1]: Пять документов времени Богдана Хмельницкого; Акты, относящиеся до истории землевладения; К истории городов и церквей; К истории сословных отношений; Мать Мазепы; Духовные завещания // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 142–195; *Его же.* Материалы и заметки [Вып. 2]: К характеристике жизни и деятельности Семена Паляя; Из старинной переписки рода Забил; Брак гетмана Брюховецкого; К истории компанейских полков; Дело об увольнении Ивана Забилья от уряда хоружого Генеральной войсковой артиллерии (1734–1735 гг.) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 157–192 (загалом у цій рубриці було оприлюднено – цілком або у витягах чи регестах – близько 70 документів XVII–XVIII ст. з передмовами і примітками публікатора).

1913

24. Документи про навчання козацьких дітей грамоті та військовій справі у Чернігівському полку 1768 р.

– на засіданні 29 березня 1913 р. було ухвалено надрукувати у «Трудах ЧАК» студію Г.А. Максимовича «Навчання грамоті й військовій екзерциції у Чернігівському полку в кінці XVIII ст.», у додатку до якої передбачалося опублікувати «Рапорт» Березнянського сотенного правління і «Ведомости» Синявської сотні, надіслані до Чернігівської полкової канцелярії, про навчання козацьких дітей грамоті та «військовій екзерциції» 1768 р. Однак з нез'ясованих причин Г.А. Максимович передав свою працю до друку у київське Історичне товариство Нестора-літописця.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1915, – Вып. 11. – С. 197.

Опубл.: *Максимович Г.А.* Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века (По делу архива Харьковского историко-филологического общества. Черниговский отдел, № 2413) / Приложение // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1913. – Кн. 23. – Вып. II. – Отд. II. – С. 138–142 (3 документи 1768 р.).

25. Актова книга міста Стародуба 1693 р.

– на засіданні 15 листопада 1913 р. В.Л. Модзалевський запропонував опублікувати окремим виданням актову книгу міста Стародуба 1693 р. («Протокул до записованя справ вечистых и совокупно поточних»), оригінал якої зберігався в архіві комісії. Було ухвалено надрукувати цю пам'ятку за редакцією В.Л. Модзалевського. У передмові до видання він визначив правила передачі тексту: «орфографія оригіналу збережена; зміни внесені у текст лише в таких відношеннях: слов'янські цифри замінені арабськими; поділ і злиття слів зроблено згідно сучасних вимог; власні імена надруковані з великими заглавними літерами; розставлені розділові знаки; акти занумеровані. Ніяких пропусків у порівнянні з оригіналом у виданні не зроблено; коротше кажучи, читач побачить

перед собою копію з оригіналу, наскільки, звичайно, мені вдалося дотримати точності у самому редагуванні пам'ятки».

Труди ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 201–202.

Опубл.: *Модзалевский В.Л.* Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 года. – Чернигов, 1914. – 2, 137 с. (до складу пам'ятки входять 193 документи; публікацію супроводжують передмова, іменний та географічний покажчики).

Рец.: Наше минуле. – 1918. – Ч. 3. – С. 172–174 (І. Опоков).

26. Послужні списки бунчукових товаришів середини XVIII ст.

– на засіданні 15 листопада 1913 р. на пропозицію Я.М. Ждановича було ухвалено надрукувати у «Трудах ЧАК» послужні списки бунчукових товаришів середини XVIII ст. Публікацію здійснено не було.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 202.

27. Чолобитна про обрання гетьманом К. Розумовського

– на засіданні 15 листопада 1913 р. на пропозицію Я.М. Ждановича було ухвалено надрукувати у «Трудах ЧАК» чолобитну про обрання гетьманом К. Розумовського. Публікацію здійснено не було.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 202.

1914

28. Листи О.І. Покорського-Жоравка до дружини 1858–1859 рр.

– на засіданні 12 квітня 1914 р. П.Я. Дорошенку було доручено вивчити питання про доцільність публікації у «Трудах ЧАК» листів відомого громадського діяча, поміщика Мглинського повіту Чернігівської губернії О.І. Покорського-Жоравка до дружини (1858–1859 рр.), які зберігалися у його дочки Д.О. Покорської-Жоравко. Готував листи до друку В.Л. Модзалевський, який у передмові до публікації схарактеризував принципи передачі тексту джерел: «Друкуючи листи ми прагнули, по можливості, зберегти їх характер: вони написані дуже живою мовою, яка нагадує розмовну. Орфографія листів збережена майже недоторканою; довелось тільки місцями розставити інакше знаки й виправити явні описки».

Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 210.

Опубл.: *Модзалевский В.Л.* Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожденной Потье-де-ла-Фромандьер (1858–1859 гг.) с приложением отрывка из воспоминаний А.И. Покорского-Жоравко о Черниговском губернском комитете об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян // Труды ЧАК – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 51–101 (публікацію супроводжують передмова і примітки).

29. Записки М.М. Киріякова з історії роду Киріякових

– на засіданні 12 квітня 1914 р. П.Я. Дорошенку було доручено вивчити питання про доцільність публікації у «Трудах ЧАК» записок М.М. Киріякова з історії роду Киріякових, які зберігалися у його онука М.М. Киріякова.

Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 210.

Опубл.: *Кирияков М.М.* О роде Кирияковых: Записки Михаила Михайловича Кириякова (1810–1839 гг.) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 103–114.

1915

30. Супліка військового товариша Р. Коншиця президентові Малоросійської колегії графу П. Рум'янцеву про дозвіл облаштування цегельні та порцелянового заводу у с. Полошки, що на Глухівщині, 1768 р.

– на засіданні 25 листопада 1915 р. було вирішено надрукувати у «Трудах ЧАК» доповідь В.Л. Модзалевського «До історії с. Полошек Глухівського повіту», в додатку до якої передбачалося опублікувати супліку Р. Коншиця 1768 р. Поблизу с. Полошки знаходились поклади високоякісної глини – каоліну. Згодом, у першій половині XIX ст. на цій сировині працювала відома порцелянова фабрика А. Миклашевського у сусідньому с. Волокитине. Здійснити цю публікацію В.Л. Модзалевському не поталанило, але значно пізніше, 1928 р. супліку Р. Коншиця запровадив у науковий обіг П.І. Смолічев.

Киселевич Ф.Я. Выдержки из доклада В.Л. Модзалевского «К истории с. Полошек Глуховского уезда», читанного на заседании Черниговской губернской архивной комиссии 25 ноября 1915 г. // Черниговская земская неделя. – 1916. – №11. – С. 16–17.

Опубл.: *Смолічев П.* До історії порцелянового виробництва на Чернігівщині // Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського. – К., 1928. – Т. 1. – С. 96–97.

31. Присяжні списки старшини, козаків та міщан Лівобережної України царям Федору, Іоанну і Петру Олексійовичам 1676 і 1682 рр.

– на засіданні 30 грудня 1915 р. В.Л. Модзалевський запропонував видати присяжні списки 1676 і 1682 рр., які зберігалися в архіві Міністерства юстиції у Москві. На думку вченого, «списки ці... дуже цінні для історії Лівобережжя, оскільки містять дані біографічного і генеалогічного характеру, а також з історії виборного начала і залюднення». Комісія ухвалила виділити кошти на копіювання і публікацію документів, але реалізувати цей проект не поталанило.

Киселевич Ф. О заседании Черниговской архивной комиссии 30 декабря 1915 г. // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 3. – С. 8.

1917

32. Матеріали до біографії стародубського полковника другої половини XVII ст. Т. Олексійовича

– згідно з рішенням комісії у 12-му випуску «Трудов ЧАК» було опубліковано добірку документів до біографії стародубського полковника другої половини XVII ст. Тимофія Олексійовича, яку підготував В.Л. Модзалевський. На думку вченого, зібрані матеріали дозволяють відповісти на питання, що робила ця людина, будучи міським отаманом; яким він був полковником і у чому далася взнаки діяльність його; які наслідки принесло йому, в розумінні матеріальному, дворазове тримання в руках полковницького пернача; які стосунки у нього були з гетьманською владою, з «піданими» і т.п.? Принагідно відповіді на ці питання дадуть можливість висвітлити і більш загальні питання: ким був взагалі полковник того часу, міський отаман, які стосунки були між «державцею» і «підданими», яким був адміністративний та судовий устрій краю і т.д.; усе це введе читача у вивчення тієї епохи».

Труды ЧАК. – Чернигов, 1917–1918. – Вып. 12. – Часть 1. – С. 5–6.

Опубл.: *Модзалевский В.Л.* Материалы для биографии стародубского полковника Тимофея Алексеевича // Труды ЧАК. – Чернигов, 1917–1918. – Вып. 12. – Часть. 1. – С. 1–137 (60 документів 1654–1682 рр. з передмовою публікатора; обіцяні показники з технічних причин надруковані не були).

Рец.: Наше минуле. – 1918. – Ч.3. – С. 174–175 (Є. Онацький).

Вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини членами Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) стала першим місцевим науковим осередком, представники якого почали проводити цілеспрямовані археологічні дослідження пам'яток IX–XIII ст. на території регіону. Крім того, члени комісії брали участь «в раскопках, производимых в губернии учеными учреждениями»¹ й опікувались «восстановлением памятников древней архитектуры»². На думку П.П. Курінного, хоча для більшості архівних комісій «археологічна діяльність була завжди випадковою», ЧАК становила виняток з цього правила³.

Особливу увагу члени комісії приділяли нагляду за земляними роботами, що проводилися на території стародавнього Чернігова. Як стверджував П.М. Добровольський, вони «мало кого интересуют, и на них мало обращают внимания», хоча й дозволяють виявити «то, о чем многие знают только по слуху»⁴. Так, у 1898 р. під час прокладання водогону на Лісковицю (територія стародавнього Подолу) члени комісії зафіксували «длинный и глубокий ров, ограничивавший одно из внутренних укреплений», який тягнувся з центру міста повз в'язницю, Єлецький монастир і далі по Троїцькому узвозу. Як зазначив П.М. Добровольський, саме цей рів за наказом Філарета Гумілевського у 60-х рр. XIX ст. було засипано «навозом, мусором и землею от разобранных в монастыре двух курганов»⁵ (частина цього оборонного комплексу була досліджена у 1990 р. по вул. Пролетарській).

У 1899 р. та 1901 р. земляні роботи проводились навколо та в самому Спаському соборі. Спостерегаючи за ними, правитель справ комісії П.М. Тиханов зафіксував біля північного притвору з боку вівтаря склепіння склепу. Був знятий план, але розкопувати його члени комісії «не решились» (принагідно зазначимо, що розкопки цієї пам'ятки у 1923 р. провів М.О. Макаренко). Крім того, у самому соборі було досліджено й сфотографовано давню кладку на «задних главных внутренних столах»⁶.

ЧАК плідно співробітничала з Імператорським Московським археологічним товариством (далі – ІМАТ) – ініціатором проведення Всеросійських Археологічних з'їздів. Уперше представники ЧАК взяли участь в XI Археологічному з'їзді, що відбувся 1899 р. у Києві. Провідним осередком підготовчих робіт на Чернігівщині до XII Археологічного з'їзду в Харкові, запланованого на 1902 р., стало Ніжинське історико-філологічне товариство. До цієї справи були залучені й окремі члени ЧАК, зокрема археолог і краєзнавець С.А. Гатцук. Крім нього до складу офіційної делегації ЧАК на XII Археологічний з'їзд увійшли О.М. Васютинський, А.В. Верзилов, П.М. Добровольський та О.К. Яригін⁷.

Натомість у 1903 р. за пропозицією ІМАТ ЧАК взяла на себе організацію Чернігівського відділення Попереднього комітету по підготовці XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі. Передусім була впорядкована Програма для збирання археологічних, історичних та етнографічних свідчень по Чернігівській губернії. Її було оприлюднено в місцевій пресі й розіслано духівництву, народним вчителям, лікарям, страховим агентам з проханням повідомити комісії про виявлені старожитності⁸. Крім того, планувалося представити на з'їзді карту археологічних пам'яток Чернігівської губернії та програму проведення археологічних розкопок⁹.

Серед членів ЧАК, які вивчали давньоруські старожитності, виділяється постать П.М. Добровольського – краєзнавця, археолога та музеєзнавця, який у 1902 р. обійняв посаду правителя справ

комісії¹⁰. У серпні 1903 р. завдяки втручанню П.М. Добровольського вдалося зупинити земляні роботи біля Борисоглібського собору, під час яких було виявлено 16 кістяків¹¹. Зрештою до музею ЧАК потрапило лише 14 пам'яток, у тому числі 13 уламків та фрагментів скляних браслетів, причому деякі з них були «сняті с костей». Ця історія стала надбанням громадськості, відтак ІМАТ доручила ЧАК «слідить за тем, чтобы у собора каких либо зданий не допускалось и уведомить общество»¹². Тоді ж, влітку 1903 р. у зв'язку з будівництвом дворянського пансіону члени ЧАК проводили спостереження за земляними роботами й передали усі знахідки до музею комісії¹³.

Самостійні пошуки старожитностей П.М. Добровольський започаткував уздовж Халявинського шляху, що на північній околиці Чернігова, де в присутності А.П. Шелухіна та А.В. Верзилова перехресними траншеями дослідив курганне поховання дружинника з конем. На жаль, звіт про ці роботи не зберігся, існує тільки згадка А.В. Верзилова¹⁴. Д.Я. Самоквасов, ознайомившись з наслідками досліджень, визнав, що автори недостатньо володіли методикою розкопок курганних насипів¹⁵.

У лютому 1904 р. комісія звернулась до Імператорської Археологічної комісії (далі – ІАК) з проханням надати «Відкриті листи» А.В. Верзилову та П.М. Добровольському для проведення розкопок у межах Чернігівської губернії. Серед перелічених об'єктів зазначалися літописні міста межиріччя пониззя Дніпра та Десни – Любеч з «Замковою горою» та городище Оргоща біля с. Рогощі¹⁶. У червні 1904 р. П.М. Добровольський дослідив городище літописного Оргоща. Свій звіт про розкопки він надіслав до ІАК і оприлюднив у книзі «Село Рогоща»¹⁷.

Привернув увагу П.М. Добровольського і некрополь біля с. Табаївка, відомий за роботами М.О. Константиновича та В.Б. Антоновича. У серпні 1904 р. він провів розкопки курганів, про що зробив повідомлення на засіданні ЧАК, яке викликало жваве обговорення, надіслав звіт до ІАК та видав книгу «Табаевские курганы (археологическая экскурсия)»¹⁸.

На XIII Археологічному з'їзді у Катеринославі в 1905 р. дослідник виступив з рефератом про наслідки розкопок біля с. Рогощі. Речі з Табаївських курганів не були, як передбачалось, представлені на виставці з'їзду, а з'явилися в експозиції виставки XIV Археологічного з'їзду в Чернігові у 1908 р.¹⁹

У поле зору П.М. Добровольського потрапили й археологічні старожитності в околицях Ічні, Гужівки, Мезина, Феськівки, Довжика, Мохнати́на, Шестовиці та Юр'ївки, на дослідження яких він у 1905 р. одержав «Відкриті листи». На жаль, внаслідок несприятливих політичних обставин роботи не відбулися, і «Відкриті листи» були повернуті до ІАК²⁰.

Відповідаючи на Програму 1903 р., земський начальник 3-ї ділянки Сосницького повіту С.Л. Якимаха у березні 1905 р. повідомив про поодинокі кургани в цьому районі, вал та рів, що тягнулися від с. Куковичі до с. Феськівки, звідти на с. Осьмаки та с. Блистову. Співробітники комісії організували екскурсію для огляду пам'яток поблизу Мени, Феськівки, х. Лески, Величківки, Киселівки та Слобідки. У такий спосіб була отримана додаткова інформація для археологічної карти, а зібраний підйомний матеріал поповнив музей комісії²¹. Слід зазначити, що фіксацію на території Чернігівського Полісся залишків оборонних споруд, відомих на території Середнього Подніпров'я як Змієві вали, на Чернігівщині було здійснено вперше. Нова інформація про них з'явиться лише після проведення розвідок у цьому районі О.О. Попком у 40-х рр. XX ст.²² Згодом, на жаль, ці пам'ятки були знищені оранкою.

Загалом, відповіді на Програму ЧАК надходили досить активно і становили значний інтерес у контексті підготовки археологічної карти Чернігівської губернії²³. На жаль, ці матеріали не були опрацьовані у зв'язку з тим, що члени комісії були залучені до підготовки «Черниговского историко-археологического отрывного календаря на 1906 год»²⁴. На XIII Археологічному з'їзді ЧАК представля-

ли П.М. Добровольський, А.П. Шелухін та А.В. Верзилов, які гаряче підтримали пропозицію про проведення наступного з'їзду у стольному граді літописних сіверян²⁵.

Відтак вже у 1906 р. члени ЧАК розпочали підготовку до XIV Археологічного з'їзду в Чернігові. П.М. Добровольський у березні 1906 р. звернувся до ІМАТ з пропозицією про проведення В.Б. Антоновичем та Д.Я. Самоквасовим археологічних розкопок на території Чернігівщини²⁶. На засіданнях ЧАК у квітні 1906 р. у присутності Д.Я. Самоквасова, обговорювалися питання про вивчення археологічних пам'яток регіону. Видатний учений запропонував і об'єкти подальших студій в басейні річок Остер і Стрижень, городищ на Дніпрі, а також пам'яток на території Сосницького та Новгород-Сіверського повітів²⁷. Крім того, Д.Я. Самоквасов оглянув кургани на Болдиній горі та лівому березі р. Стрижня, де побачив сліди аматорських розкопок. Кургани були спотворені ямами, у відвалах знаходилися залишки кострищ²⁸. Хто саме з-поміж місцевих аматорів провів ці розкопки – встановити не вдалося. Тому ІМАТ доручило провести розвідки по Дніпру від гирла Десни до Любеча В.В. Хвойку і виділило з цією метою 300 крб.²⁹ З різних причин, однак, ці роботи не відбулися. Надалі члени ЧАК активно працювали у складі Чернігівського відділення Підготовчого комітету по підготовці XIV Археологічного з'їзду (далі – ЧВПК).

Революційні події 1905 – 1907 рр. значною мірою ускладнювали реалізацію окреслених програм – за висловом П.М. Добровольського, «революціонери розгулялись»³⁰. Щоправда у жовтні 1906 р. на базі Чернігівської духовної семінарії було відкрито Чернігівське єпархіальне давньосховище (далі – ЧЄД), яке очолив В.Г. Дроздов³¹. Метою ЧЄД було збирання та охорона церковних пам'яток старовини Чернігівської єпархії. Крім того, при музеї сформувалась Церковно-археологічна комісія (далі – ЦАК), що складалася з представників духовенства, викладачів семінарії та духовних училищ О.М. Єфимова, К.Т. Карпинського, М.А. Доброгаєва, І.Я. Галахова, В.Г. Дроздова, які водночас були членами ЧВПК і ЧАК. Самостійних розкопок вони проводили, обмежуючись організацією експедицій-екскурсій і збиранням інформації про стан археологічних та архітектурних пам'яток.

У липні-вересні 1907 р. В.Г. Дроздов разом із священником К.Т. Карпинським, на той час вже членом ЧАК, оглянули територію Городнянського та Чернігівського повітів і спробували зафіксувати кургани та їх залишки³². Член ЧАК земський вчитель Мглинського повіту С.А. Гатцук провів розвідки та розкопки пам'яток IX–XIII ст. середньої течії Десни, охопивши територію сучасного Новгород-Сіверського району. На жаль, результати робіт С.А. Гатцука не було оприлюднено на з'їзді, а лише згодом використано в публікації О.А. Спіцина³³. Звернулися співробітники ЧАК і до вивчення архітектурних пам'яток регіону. Так, П.М. Добровольський обстежив архітектурні старожитності в Остерському повіті. Допомогу чернігівцям надавали відомі науковці, представники ІАК та ІМАТ Г.Г. Павлуцький, М.І. Петров, Д.В. Айналов³⁴.

П.М. Добровольський, який входив до складу комісії, що готувала виставку, приурочену до XIV Археологічного з'їзду, особисто займався каталогізацією експонатів. Він систематизував їх за культурно-хронологічною приналежністю та джерелами надходження. Пам'ятки на виставку надходили з Чернігівської, Полтавської та Курської губерній. За висловом П.М. Добровольського, «на Полтавщині не очень чутки к истории». Найважче було отримати експонати від відомого археолога М.Ф. Біляшівського, який звик «брать все, что называется у нас из под носа, но никто не припомнит, чтобы когданибудь дал комунибудь и чтонибудь, хотя бы и дублеты»³⁵. Допомагали П.М. Добровольському в цій роботі В.Г. Дроздов та К.Т. Карпинський.

Відзначимо, що П.М. Добровольський доповів про роботу ЧВПК на першому пленарному засі-

данні з'їзду, зазначивши що «черниговцы верят, что все собранное и сделанное ими ученый конгресс озарит ярким светом науки. Свет этот, ясный, чистый, будет гореть ярче солнца». На секційних засіданнях він виступив з доповідями «Где находились старинные, несуществующие храмы Чернигова» та «Об Олеговом поле», «О пещерах Елецкого монастыря»³⁶. Розглянувши літописні свідчення про похід Ізяслава на Чернігів, П.М. Добровольський зазначив, що Олегове поле знаходилось на місці сучасного села Льгів. Щодо Єлецьких печер, то, на думку дослідника, вони являли собою звичайні монастирські льохи й ніякого відношення до Антонієвих печер не мали.

Після закриття XIV Археологічного з'їзду частина пам'яток, які експонувалися на виставці, була передана у власність Чернігівської міської думи. За активної підтримки П.М. Добровольського та А.В. Верзилова, дума вирішила створити історичний музей у пам'ять про 1000-ліття першої літописної згадки про місто, й об'єднати його з музеєм ЧАК. Створення об'єднаного музею було закінчено восени 1909 р.³⁷

Останнім епізодом археологічної діяльності П.М. Добровольського можна вважати його участь в роботі Підготовчого комітету по влаштуванню XV Археологічного з'їзду в Новгороді³⁸. Дослідник на одному із засідань комісії в березні 1910 р. висловив думку «о желательности исследования Любеча, одного из важнейших пунктов княжеского периода»³⁹. Це цілком відповідало провідним тенденціям розвитку слов'яно-руської археології, що передбачали не тільки традиційні дослідження курганних старожитностей, а й вивчення літописних міст⁴⁰.

У жовтні 1908 р. повітове земське зібрання дозволило членам ЧАК проводити археологічні дослідження у садибі Чернігівського повітового земства на Гончій вулиці з метою встановлення місцезнаходження Михайлівської церкви (1174 р.), але непогода не дозволила здійснити ці плани⁴¹ (нагадаймо, що уперше розкопки на цьому місці були проведені Т.В. Кибальчицем та Д.Я. Самоквасовим у 1878 р.). У червні 1909 р. П.С. Кармалей та М.А. Сахновський таки провели тут археологічні розкопки, які, на їхній погляд, показали «полное несовершенство предыдущих»⁴². Було прокладено 5 траншей, які дозволили визначити залишки церкви, виявити уламок різного білокам'яного фриза, мозаїку в середній апсиді та 8 цегляних гробниць. Серед поховального інвентарю виділяється бронзові енколпійон, браслет, нашивні бляшки з «стек ляшками». Особливу увагу привернули фрагменти білокам'яного фриза, подібного до «каменной капители, найденной еще в 1860 г. под вторым порогом Черниговского Борисоглебского собора». Д.В. Айналов, оглянувши знахідку не зміг визначити аналогії фрагменту фриза, що мав «серед жгутов часть какой-то крылатой фигуры с ясно выраженными рядами перьев. Хвост поднимался вверх». Зазначимо, що дослідники не вказали розмірів знайдених фрагментів. Стислий звіт про ці розкопки було надруковано в «Отчете о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 г.»⁴³ Усі знахідки були передані до музею ЧАК⁴⁴. За висновком Б.О. Рибаківа, члени комісії розкопали вівтар не Михайлівської, а Благовіщенської церкви та залишки білокам'яного ківорію XII ст.⁴⁵ На жаль, дослідники не зрозуміли цього і, до того ж, не позначили ні розміри, ні місце розташування вівтаря.

Восени 1909 р. П.С. Кармалей та Є.О. Корноухов отримали дозвіл на проведення археологічних розкопок на території Болдиної гори за умови, «чтобы нигде не касались могил усопших православных христиан». Вони розкопали кілька курганів на Болдиній горі, але погодні умови не дозволили закінчити дослідження⁴⁶. Роботи було продовжено наприкінці липня 1910 р., але очікуваного сенсаційного результату вони не дали: археологам трапилося лише кілька гвіздків⁴⁷.

Під час досліджень в 1910 р. в урочищі «Татарська гірка» П.М. Добровольський, П.С. Карма-

лей, Є.О. Корноухов, М.К. Сахновський, А.П. Шат і В.А. Шугаєвський зібрали підйомний матеріал IX–XIII ст.: рибальський гачок, шиферні пряслиця та натільний хрестик, бронзові бубонець, гудзики та привіска із зображенням архангела Михайла, фрагменти скляних браслетів, які надійшли до музею ЧАК⁴⁸. На жаль, запланована публікація результатів досліджень здійснена не була: стислий реферат про них виголосив на XV Археологічному з'їзді В.А. Шугаєвський⁴⁹.

Дослідженнями було охоплено і південно-східні райони Чернігівщини. Член комісії П.М. Єременко впорядкував список курганів і городищ між Ічнею, Борзною та Іваницею (теперішні Ічнянський та Борзнянський райони), в якому згадувались і давньоруські старожитності⁵⁰.

Не залишилися поза увагою ЧАК пам'ятки басейну р. Остра. Так, у 1910 р. В.А. Шугаєвський оглянув Остерську божницю та запропонував заходи щодо її збереження. На жаль, земська управа не дала відповіді на цю пропозицію. Доречно зауважити, що серед членів комісії побувала й інша думка. Так, М.О. Доброгаєв та Є.О. Корноухов вважали, що пам'ятник «в настоящее время достаточно хорошо защищен от дальнейших разрушений». Тому зібрані з ініціативи губернатора О.О. Хвостова для Юр'євої божниці кошти залишилися в розпорядженні комісії⁵¹.

Після смерті П.М. Добровольського посаду правителя справ зайняв В.Л. Модзалевський. Він визначив інші пріоритети у діяльності ЧАК, але ще деякий час археологічні студії тривали. Так, члени комісії звернулися до вивчення одного із городищ у басейні р. Остер біля с. Виповзів (у 1889 р. В.Л. Беренштам зробив висновок, що городище являло собою сільський цвинтар XVII ст.)⁵². Спростували цю думку члени ЧАК В.А. Шугаєвський, Ф.Ф. Садовський та Є.О. Корноухов, які у 1911 р. під час поїздки до Остра придбали у аматора-археолога К.А. Ставровського речі з Виповзівського городища (арабський диргем, бронзові лунницю та бляшки з рослинним орнаментом, наконечник списа, рибальський гачок, ножі, фрагмент тигля, шиферне грузило, кістяне знаряддя з рогу оленя)⁵³.

З дозволу ІАК у 1912 р. В.А. Шугаєвський та Є.О. Корноухов продовжили дослідження Виповзівського городища. Для визначення часу заснування городища та потужності культурного шару було закладено траншею, 2 шурфи та розкопано декілька «бугрів». Серед речового матеріалу дослідники виділили два денця з клеймами у вигляді лунниці та «знак, очень похожий на загадочный знак на монете Владимира Святого». Крім того, у селян були придбані речі, що давали додаткову інформацію про побут населення Виповзівського городища (залізні ножі, рибальські гачки, шильця, проколки, бронзова підвіска-дзвіночок та срібна сережка київського типу, пастові та кришталева намистини), які потрапили до музею ЧАК⁵⁴.

Того ж таки року члени ЧАК здійснили кілька поїздок до с. Гориці й оглянули місцевість, на якій місцевий мешканець Ф.Г. Любенко збирав речі та уламки посуду «славянской эпохи» і передавав їх до музею. Побачивши, що ця територія заорана й археологічні роботи з цієї причини проводити неможливо вони заохотили Ф.Г. Любенко до подальшого збирання підйомного матеріалу⁵⁵. Крім того, А.В. Верзилов звернув увагу членів комісії на городище біля с. Дурні (сучасна назва Миколаївка) «интересное в археологическом отношении»⁵⁶.

Зазначимо, що ЧАК відмовилася брати участь у виставці XV Археологічного з'їзду в Новгороді, оскільки цікавих «для Новгородского края экспонатов» у її розпорядженні не було⁵⁷. Журнали засідань ЧАК свідчать, що, починаючи з 1913 р. питома вага археологічних студій в діяльності комісії зменшується⁵⁸. Хоча, члени ЧАК продовжували здійснювати нагляд за земляними роботами на території історичного центру Чернігова. Так, Є.О. Корноухов зафіксував давню кладку на погості біля Спаського собору. Ю.С. Виноградський збирав інформацію про можливі археологічні об'єкти давньоруської доби на території Чернігова⁵⁹.

Підсумовуючи результати робіт ЧАК у галузі археології, можна окреслити основні напрямки досліджень: вивчення курганних старожитностей, городищ та літописних міст доби Київської Русі. Загалом є усі підстави стверджувати, що завдяки проведенню самостійних археологічних розкопок та розвідок ЧАК на зламі ХІХ–ХХ ст. стала помітним осередком вивчення давньоруських старожитностей Північного Лівобережжя.

1. Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – С. 4.
2. Там само. – С. 20.
3. *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 90; *Ясновська Л.В.* Археологічна діяльність Чернігівської губернської архівної комісії // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 14–16.
4. Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 1. – С. 17.
5. *Добровольський П.М.* Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь. Историческое описание. – Чернигов, 1900. – С. 92.
6. Центральний історичний архів м. Москви (далі – ЦІАМ). – Ф. 454. – Оп. 2. – Спр. 139. – Арк. 44–45.
7. Рукописний відділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (далі – РВ НА ІМК) РАН. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 214.
8. Труды ЧАК. – Чернигов, 1904. – Вып. 5. – Отд. 1. – С. 33–66.
9. РВ НА ІМК РАН – Ф. 4. – Оп. 1. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 427, 439; Отчет ЧАК. – Чернигов, 1904. – С. 7–8.
10. *Черненко О., Ясновська Л.* Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5 – С. 34–40; *Ясновська Л.В.* Давньоруські старожитності Чернігівщини у дослідженнях П.М. Добровольського // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 2. – С. 166–169.
11. Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 31–33.
12. Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 33, 37; Древности: Труды Императорского Московского археологического общества. – М., 1907. – Т. 21. – Протоколы. – С. 40–41.
13. Отчет ЧАК за 1903 год. – Чернигов, 1904. – С. 2–3.
14. *Верзилов А.В.* Найдавніший побут Чернігівської околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 69.
15. *Самоквасов Д.Я.* Раскопки северянских курганов во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. II.
16. РВ НА ІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1–3.
17. *Добровольський П.М.* Село Рогоща (Черниговского уезда) – Чернигов, 1904. – С. 6.
18. РВ НА ІМК РАН – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11зв.; *Добровольський П.М.* Табаевские курганы (археологическая экскурсия). – Чернигов, 1905.
19. Каталог выставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 12, 38.
20. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11 зв.
21. Труды ЧАК. – Чернигов, 1909. – Вып. 7. – С. 109–110.
22. Науковий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАНУ. – 1947/20а. – Арк. 4.
23. РВ НА ІМК РАН – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 427, 439.
24. Труды ЧАК. – Чернигов, 1909. – Вып. 7. – С. 108.
25. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 3. – Спр. 1515. – Арк. 321; *Самоквасов Д.Я.* Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – М., 1916. – С. I.
26. РВ НА ІМК РАН. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 28.
27. Труды ЧАК. – Вып. 7. – Приложение. – С. 55.
28. *Самоквасов Д.Я.* Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда. – С. III.
29. РВ НА Спб. ІМК РАН. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 37
30. Відділ письмових джерел Державного історичного музею РФ (далі – ВПД ДІМ). – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 134.
31. *Дроздов В.Г.* Учреждение Черниговского Епархиального древлехранилища // Сборник Черниговского епархиального древлехранилища. – Чернигов, 1908. – Вып. 1. – С. 20.
32. Там само.
33. *Спицин А.* Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А. Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. – СПб., 1909. – Вып. 29. – С. 164.
34. ВПД ДІМ. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 149 – 149 зв.
35. Там само. – Арк. 286зв., 271.

36. Добровольский П.М. Об Олеговом поле // Труды XIV археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 88; Його ж. О пещерах Елецкого монастыря // Там само. – С. 88; Його ж. Где находились старинные, не существующие ныне храмы г. Чернигова // Там само. – С. 112–113.
37. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии, в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. IV.
38. Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 54.
39. Там само. – С. 67.
40. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1971 гг. – СПб., 1992. – С. 367.
41. Отчет о деятельности ЧАК за 1909 год. – Чернигов, 1910. – С. 5.
42. Там само. – С. 6.
43. Там само. – С. 6–13.
44. Черниговский соединенный исторический музей... – С. 12.
45. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л., 1949. – № 11. – С. 68.
46. Отчет о деятельности ЧАК за 1909. – С. 14.
47. Отчет о деятельности ЧАК за 1910 год. – Чернигов, 1911. – С. 16
48. Там само. – С. 18.
49. Шугаевский В.А. «Татарская горка» близ города Чернигова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XV Археологического съезда в Новгороде. – М., 1914. – Протоколы. – С. 96.
50. Отчет о деятельности ЧАК за 1910 год. – С. 21.
51. Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 220
52. Отчет о деятельности ЧАК за 1911 год. – Чернигов, 1912. – С. 5.
53. Там само. – С. 5–6.
54. Каталог [Черниговского соединенного исторического] музея. – С. 17
55. Отчет о деятельности ЧАК за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 8.
56. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 194.
57. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 209.
58. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Вып. 11. – С. 205.
59. Коваленко О., Ясновська Л. Неопублікована студія Ю. Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 167–171.

Валентина Малиневська

З історії музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК), що була створена в 1896 р., невдовзі стала своєрідним центром історико-краєзнавчого руху в регіоні. Протягом свого майже 25-річного існування вона фактично виконувала функцію місцевого історико-культурного товариства. Тому не випадково, що перший загальнодоступний музей у Чернігові й губернії був створений саме при комісії.

Думка про відкриття в місті історичного музею належала, як свого часу зазначав краєзнавець Є.О. Корноухов, губернатору Є.К. Андрієвському та предводителю дворянства Г.О. Милорадовичу¹. Однак варто нагадати, що ініціатором створення комісії, а відтак і музею при ній, був видатний український історик О.М. Лазаревський, який протягом тривалого часу формував у цьому напрямку громадську думку².

Ідею відкриття музею підтримала й Чернігівська міська управа, яка для розміщення музею передала безкоштовно 4 кімнати в будинку «на углу Гончей и Бульварной улиц»³. Влітку 1897 р. до

Чернігова прибув філолог із Брянська П.Н. Тиханов, запрошений на посаду «правителя дел и смотрителя музея».

Створення музею ЧАК певною мірою співпало з «вибухом» такого суспільного явища як меценатство, що наприкінці XIX – на початку XX ст. набуло в Україні специфічної ролі у суспільному житті. Не дивно, отже, що основним джерелом поповнення музею були пожертви приватних осіб. Так, тільки протягом одного місяця після відкриття музею до нього від приватних осіб надійшло понад 100 пам'яток старовини⁴. Серед благодійників були представники різних соціальних верств – дворянства, інтелігенції, духівництва, міщанства, селянства тощо⁵.

Досить розповсюдженим явищем наприкінці XIX – на початку XX ст. було принесення в дар музеям приватних колекцій. У такий спосіб комплектувався й музей ЧАК. «Хрещений батько» комісії О.М. Лазаревський заповів частину своєї колекції і рукописів Конотопському земству для створення історичного музею. З невідомих причин воля заповідача не була виконана, а в 1910 р. Конотопська повітова земська управа постановила передати колекцію О.М. Лазаревського до музею ЧАК⁶.

Ефективною формою поповнення музейного зібрання були екскурсії та експедиції співробітників ЧАК за участю краєзнавців-аматорів⁷. Так, численними експонатами музею поповнився під час підготовки до XIV Археологічного з'їзду. В експедиціях поряд з місцевими краєзнавцями брали участь відомі спеціалісти, що забезпечувало високий науковий рівень опрацювання зібраного матеріалу⁸.

Важливу роль у комплектуванні музею відіграла виставка XIV Археологічного з'їзду, після закриття якої частина експонатів була передана міській думі. У 1909 р. ці експонати поповнили зібрання музею ЧАК, який відтоді отримав незвичну назву «Чернігівський об'єднаний історичний музей міський і вченої архівної комісії в пам'ять 1000-ліття літописного існування Чернігова».

На початку XX ст. в Чернігові крім музею ЧАК діяли також Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського та Єпархіальне древлесховище. Конкуренція між ними, а подеколи й нездорове суперництво серйозно непокоїли наукову громадськість. Тому не випадково на заключному засіданні XIV Археологічного з'їзду голова Московського археологічного товариства П.С. Уварова виступила з ініціативою об'єднання музеїв Чернігова⁹.

Для розробки цього питання невдовзі була створена комісія, до складу якої, зокрема, увійшли І.Г. Рашевський, П.Я. Дорошенко, П.М. Добровольський, В.С. Дроздов¹⁰. 7 грудня 1908 р. ЧАК на своєму засіданні схвалила цю ідею, однак Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського та Єпархіальне древлесховище відповіли на цю пропозицію мовчанням¹¹.

Музей ЧАК ставив перед собою в основному два завдання: наукове й просвітницьке. Ці завдання визначали й основні напрямки його діяльності, що полягали в накопиченні й науковому опрацюванні матеріалів і їх використанні для пропаганди наукових знань шляхом створення експозиції, проведення екскурсій, влаштування народних читань та лекцій на історико-краєзнавчу тематику¹².

Колекція музею ЧАК являла собою цінне у науковому відношенні зібрання, без вивчення якого, як справедливо зазначав В.Л. Модзалевський, навряд чи можливі серйозні дослідження з української історії та культури¹³. Показово, що на Міжнародній історико-етнографічній виставці в Петербурзі у 1902 р. була представлена колекція із 67 експонатів музею ЧАК, удостоєна золотої медалі¹⁴.

Музей ЧАК привертав увагу не тільки місцевих краєзнавців, а й відомих вчених та шанувальників старовини з Києва, Петербурга, Москви й інших міст. Так, видатний український історик Д.І. Яворницький, у книзі відгуків 25 січня 1905 р. занотував: «Ухожу с глубокой благодарностью из музея и уношу с собой светлые о нём представление»¹⁵. Цікаві враження про музей оприлюднив на

сторінках «Черниговских губернских ведомостей» Г. Вакуловський: «В общем выносишь впечатление преинтересного паноптикума, где можно видеть исторические предметы глубокой древности и плоды современной культуры: кости мамонта, плоды допотопной флоры, кисть маэстро XVII века и т. д... Кроме зрительных впечатлений, вызывает к работе и мысль. А подумать есть о чём. Желательна была бы популяризация музея среди воспитанников учебных заведений»¹⁶.

Організація експозиції в музеї відбувалась за типовим на той час принципом спорідненості музейних матеріалів. Однак таке групування інколи призводило до безсистемного показу експонатів, об'єднаних у «таблицы», «витрины» без будь-яких логічних підстав. Тому не дивно, що були й такі рубрики, як «старинные вещи», «исторические памятники» и «разные предметы».

Діяльність музею значною мірою стримувалась хронічною нестачею коштів на обладнання та оформлення експонатів. Так, серед старожитностей, які пожертвував музею Г.О. Милорадович, були «витрина со шкапом для медалей, висячий шкап для монет»¹⁷.

Музей ЧАК зумів оприлюднити 3 каталоги своїх зібрань. Перший каталог був підготовлений у 1900 р. П.М. Тихановим, другий у 1905 р. П.М. Добровольським, третій у 1915 р. Є.О. Корноуховим. Останній з них був найбільш повним – у ньому на достатньо високому рівні було описано 3332 пам'ятки історії та культури. На жаль, до каталогу не увійшли рукописи, стародруки, плани, фотографії, гравюри та інші цінні експонати.

Таким чином, створення першого загальнодоступного музею в Чернігові та губернії було обумовлено необхідністю вивчення та збереження історико-культурної спадщини. Завдяки безкорисливій допомозі любителів старовини, інтелігенції, широкого загалу музей ЧАК спромігся сконцентрувати унікальні експонати, частина яких і до сьогодні входить до «золотого фонду» Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.

1. Корноухов Е. Черниговский соединенный исторический музей. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 86
2. Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 39.
3. Вакуловский Г.Н. О музее Черниговской учёной архивной комиссии // Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 3009. – Часть неофициальная.
4. К учреждению в Чернигове музея при губернской архивной комиссии // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – № 701. – Часть неофициальная.
5. Ещё вклад в Черниговский исторический музей // Черниговские губернские ведомости. – 1896. – 10 июля; 1899. – 5 января. – Часть неофициальная.
6. Поступления в Черниговский музей // Черниговское слово. – 1911. - № 1364.
7. Археологическая экскурсия // Черниговские губернские ведомости. – 1902. – 11 февраля. – Часть неофициальная.
8. Рудаков В. Четырнадцатый археологический съезд и тысячелетие города Чернигова // Исторический вестник. – 1908. – № 10. – С. 246 – 247.
9. Там само.
10. Заседание музейной городской комиссии // Черниговское слово. – 1909. – 21 июня, 22 сентября.
11. Губернская учёная архивная комиссия // Черниговские слово – 1908. – 13 декабря.
12. Журналы заседаний ЧАК // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 57.
13. Модзалевский В. Черниговские музеи // Черниговский край. – 1917. – 16, 17 октября.
14. Черниговские губернские ведомости. – 1902. – 6 сентября. – Часть неофициальная.
15. Коваленко О.Б. Яворницький на Чернігівщині // Десянянська правда. – 1980. – 25 листопада.
16. Вакуловский Г.Н. О музее Черниговской учёной архивной комиссии // Черниговские губернские ведомости. – 1902. – № 3009. – Часть неофициальная.
17. Дар историческому музею Черниговской архивной комиссии // Черниговские губернские ведомости. – 1899. – № 1930. – Часть неофициальная.

Людмила Линюк

Основні етапи історії музею Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Програма діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК) передбачала, зокрема, збирання й розробку історичних матеріалів, що стосуються Чернігівської губернії, відомостей про пам'ятки давнини, контроль за перебудовою старовинних храмів і будинків, участь в археологічних розкопках, а також створення музею, «до якого надходять як пожертвовані речі, так і придбані на кошти комісії». І хоча останнє з цих завдань не було пріоритетним з певними застереженнями можна сказати, що ЧАК, власне, розпочалася з музею.

Музей комісії проіснував 30 років. У його діяльності можна виокремити декілька періодів: 1895–1902 рр., 1903–1908 рр., 1909–1918 рр., 1919–1925 рр. Вони відрізняються пріоритетами в діяльності, умовами й формами роботи, структурою, соціокультурною роллю в житті Чернігова. Оскільки науковий штат музею складався з однієї особи, то особисті якості й наукові уподобання керівника музею також впливали на його роботу.

Перший – організаційний – період позначався значною мірою безсистемним формуванням колекцій. 14 червня 1895 р. відбулося засідання членів Товариства колонії малолітніх злочинців, на якому думка про заснування ЧАК знайшла палку підтримку присутніх. Відтоді починають здійснюватися певні кроки до практичного втілення ідеї¹. Восени 1895 р. міська управа надала приміщення для комісії. Починають надходити експонати для «народжающегося» музею, з'являються його перші відвідувачі. Вже 9 липня 1895 р. «Черниговские губернские ведомости» сповіщають, що міський голова О.О. Ханенко передав губернатору для музею тростину XVIII ст. На момент офіційного відкриття – 14 листопада 1896 р. – в музеї було майже 400 предметів, у тому числі досить коштовні речі.

На першому етапі формування музейного зібрання відбувалося майже виключно за рахунок пожертв приватних осіб, тому до колекції потрапляли не лише цінні й цікаві пам'ятки, а й випадкові речі. У цей час музей не міг похвалитися повнотою колекцій, хоча й мав чимало унікалів, як-от універсали І. Мазепи й К. Розумовського, автографи Ф. Углицького, срібні ковші, що належали генеральному осавулу С. Бутовичу і отаману С. Єфремову, хрест і дароносицю, виготовлені коштом Д. Апостола, речі, що належали гетьманам І. Мазепі і К. Розумовському, полковнику С. Палію, античні монети. На Першу міжнародну виставку історичних і сучасних костюмів у Санкт-Петербурзі молодий музей представив понад 100 предметів і одержав золоту медаль. Регулярна публікація у «Черниговских губернских ведомостях» відомостей про нові надходження до музею із зазначенням імен дарувальників сприяла швидкому зростанню колекції. Наприкінці 1902 р. в музеї було зосереджено 3000 експонатів².

У цей час музеєм, як і всією поточною роботою комісії, опікувався правитель справ ЧАК: у 1897–1902 рр. цю посаду обіймав П.М. Тиханов. Багато уваги приділяли музею М.Д. Долгоруков, заступник голови ЧАК у 1897–1899 рр., та губернатор Є.К. Андрієвський. У 1900 р. побачив світ перший каталог музею, упорядкований П.М. Тихановим³.

Другий етап діяльності музею був пов'язаний з іменем П.М. Добровольського, обраного в 1902 р. правителем справ. Він започаткував збиральницькі експедиції («екскурсії» за тодішньою термінологією), які значно активізувалися під час підготовки до XIV Археологічного з'їзду, що відбувся в Черні-

гові у 1908 р. Серед надбань П.М. Добровольського – скатертина і пояс, що походили з родини Скоропадських, вишивані окрайки і церковне гаптування XVII–XVIII ст., народне вбрання. До речі, чернігівські вишивки в 1905 р. з успіхом експонувалися у Катеринославі на виставці XIII Археологічного з'їзду.

Цей період позначений також тим, що члени ЧАК П.М. Добровольський, І.С. Абрамов, С.А. Гатцук проводили археологічні дослідження, а отримані матеріали передавали до музею. До музею потрапили й матеріали з показових розкопок Д.Я. Самоквасова, організованих під час XIV Археологічного з'їзду в серпні 1908 р.

У 1904–1905 рр. П.М. Добровольський упорядкував новий каталог музею, хоча він також не охоплював усього зібрання⁴.

Важливою віхою в житті музею став XIV Археологічний з'їзд, який значно пожвавив діяльність ЧАК. Музей був представлений у всіх дев'яти розділах його виставки, а експозиції картографії та нумізматики майже цілковито були побудовані на колекціях ЧАК. Після з'їзду частина матеріалів, представлених на виставці, була подарована Чернігову для створення міського музею. Але зважаючи на те, що місто утримувало приміщення архівної комісії, а в Чернігові уже функціонували три музеї, вирішили не організувати самостійного закладу, а об'єднати міські колекції з музеєм ЧАК. Так виник «Чернігівський об'єднаний історичний музей міський і вченої архівної комісії, у пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова».

У 1909 р. була запроваджена посада хранителя або консерватора музею, на якій затвердили Є.О. Корноухова. Він займався створенням нової експозиції у розширеному приміщенні, забезпечував облік експонатів.

Розвиток антикварної торгівлі, поширення колекціонування призвели до того, що кількість пожег значно зменшилася. Музей починає купувати речі. Кошти для цього виділяли й архівна комісія, й міська управа.

У 1915 р. побачив світ третій каталог музею⁵. Як і попередні, він виконував функції путівника, а тому мав традиційні недоліки – сумарні записи, відсутність детальних описів.

Після того, як ЧАК фактично припинила своє існування, музей був підпорядкований губернському Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини, отримавши назву Другого радянського музею. Незважаючи на складні умови, спричинені революцією та розрухою, музей працював: приймав відвідувачів, купував (!) експонати, піклувався про збереження покинутих напризволяще рухомих і нерухомих пам'яток, боровся проти свавілля чиновників, які під гаслом допомоги голодуючим нищили старожитності.

У 1922 р. усі п'ять наявних натовді у Чернігові музейних установ були об'єднані в Чернігівський державний музей. Деякий час вони зберігали цілковиту автономію, хоча узгоджували свою діяльність, мали спільне керівництво. Була визначена спеціалізація кожного з них, відповідно до якої здійснювався перерозподіл колекцій. Другий радянський музей мав стати археологічним, тому з нього вилучалися непрофільні експонати – пам'ятки етнографії, культові речі, документи тощо. У свою чергу, він отримав археологічні старожитності й нумізматычні колекції. 1 квітня 1923 р. його очолив відомий археолог П.І. Смолічев. На базі музею ЧАК формувалася і загальномузейний фотоархів. У 1925 р. він остаточно втратив рештки своєї автономії і перетворився на звичайний відділ Чернігівського державного музею.

1. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – Отд. I. – С. 6.

2. Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1896–1902 годы. – Чернигов, 1903. – С. 15.

3. Каталог музея Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, б/г.

4. Описание исторического музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Ч. 1: Церковные древности и предметы христианского культа. – Чернигов, 1904; – Ч. 2: Исторический отдел: быт военный и домашний. – Чернигов, 1905.

5. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии, в память 1000-летия летописного существования г. Чернигова. Каталог музея. – Чернигов, 1915.

Любов Феоділова

Краєзнавча бібліографія Чернігівщини в науковому доробку діячів Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Перші кроки в розвитку бібліографії української книги та поточної національної бібліографії зробили молоді дослідники, безпосередньо пов'язаних з Чернігівщиною, – О.М. Лазаревський (1834–1902), П.С. Єфименко (1835–1908) та Г.О. Милорадович (1839–1905).

1853 р. О.М. Лазаревський надрукував у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении», який включав 275 книг та статей у періодичних виданнях¹. Позитивно оцінений сучасниками, бібліографічний покажчик мав велике значення як перша вдала спроба бібліографування літератури з українознавства².

Після ретельного допрацювання покажчик під назвою «Указатель источников для изучения Малороссийского края. Вып. 1» у 1858 р. вийшов у світ окремим виданням. Він включав 554 книги й статті, переважно з історії, географії та етнографії України за 1622–1856 рр.

Того ж таки 1858 р. у «Черниговских губернских ведомостях» була надрукована перша робота П.С. Єфименка – рецензія на «Указатель» О.М. Лазаревського³, а згодом – доповнення до нього⁴. П.С. Єфименко чи не вперше висловив думку про необхідність складання повної бібліографії літератури про Україну.

Зі своєрідним продовженням покажчика О.М. Лазаревського виступив Г.О. Милорадович, видруквавши бібліографічний покажчик «Иностранные сочинения о Малороссии», чим поклав початок бібліографуванню зарубіжної літератури про Україну⁵. У листі до Г.О. Милорадовича у 1860 р. О.М. Лазаревський писав: «Хорошо бы Вы сделали, если б осмотрели Черниговских монастырей библиотеки с целью пополнить Ваш указатель иностранных источников, там много есть польских брошюр, печатавшихся в Чернигове и Н.-Северске, очень важных для истории Малороссии».

Важливе місце в історії української бібліографії посідають щорічні огляди літератури з українознавства за 1856, 1857, 1858 рр., оприлюднені О.М. Лазаревським на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» під загальною назвою «Украинская литературная летопись». Вони являли собою першу спробу поточного обліку літератури, яка стосувалася України. «Украинскую литературную летопись» намагалися продовжити Г.О. Милорадович та П.С. Єфименко⁶, проте системного характеру ця робота не набула.

Крім «Черниговских губернских ведомостей» певну увагу публікації бібліографічних матеріалів приділяв щотижневик Л.І. Глібова «Черниговский листок» (1861–1863 рр.). Саме на його сторінках

П.С. Єфименко і Г.О. Милорадович опублікували бібліографічні відомості про видання XVII–XVIII ст. друкарень у Новгороді-Сіверському (8 книг), Чернігові (65 книг) та Клинцях (7 книг)⁷.

До складу Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК) вони увійшли відомими вченими, засновниками краєзнавчого бібліографування в Україні, авторами багатьох праць в галузі історії, етнографії, генеалогії українського дворянства. 15 липня 1897 р. почесним членом архівної комісії був обраний О.М. Лазаревський. Висловлюючи подяку комісії, він заявив про своє щире бажання надавати допомогу комісії в її діяльності й, зокрема, зауважив: «Кроме сего, имея в виду, что Черниговская архивная комиссия несомненно озаботится составлением библиотеки, в которой будет сосредоточена по возможности вся литература, обнимающая местную историю, я полагаю бы полезным озаботиться собранием книг, напечатанных в городе Чернигове в XVII и XVIII вв.». Ця настанова стала заповітом видатного історика, який присвятив усі свої сили і життя дослідженню історії Лівобережної України XVII–XVIII ст.

Почесним членом ЧАК був обраний також Г.О. Милорадович, який у 1896–1901 і 1903–1904 рр. очолював комісію і вніс значний вклад у її становлення як архівного і краєзнавчого центру.

Значний інтерес становлять бібліографічні напрацювання члена ЧАК Б.Д. Грінченка (1863–1910) – українського письменника, фольклориста, етнографа і видавця. Особливе місце в його бібліографічній спадщині займає видання «Литература украинского фольклора. 1777–1900. Опыт библиографического указателя», в основу якого покладено бібліографічні матеріали з трьох випусків «Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях», виданих в Чернігові протягом 1895–1899 рр.⁸ Варта уваги й думка фольклориста й літературознавця, також члена ЧАК В.В. Данилова, який охарактеризував покажчик Б.Д. Грінченка, як «бібліографічну працю колосальної копіткості, значення якої тим більше, що вона не має попередніх бібліографічних робіт, присвячених українському фольклору».

Цікаво, що Б.Д. Грінченко впорядкував рукописні покажчики до «Черниговских губернских ведомостей» за 1860–1862 рр., які вклесні до річних комплектів газети й до сьогодні зберігаються у Відділі газет та журналів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Діяльність ЧАК значно активізувалась у 1903 р. у зв'язку з підготовкою до XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.). Для збирання археологічних, історичних та етнографічних даних про Чернігівську губернію була розроблена детальна програма, оприлюднена в 1903 р. на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии», «Черниговских губернских ведомостей», а також окремим виданням. Слід зауважити, що вона й на сьогодні не втратила своєї актуальності. Водночас члени ЧАК порушили питання про впорядкування покажчиків статей з історії, археології та етнографії, опублікованих у місцевій періодиці. При обговоренні цього завдання було відзначено, що покажчик до «Черниговских губернских ведомостей» доведений Г.О. Милорадовичем до 70-х рр. XIX ст., відтак залишається лише дещо його переробити та доповнити. Член комісії А.В. Верзилов виявив бажання зробити вибірку статей за 70–80-ті рр., С.С. Бурновський – за 90-ті рр. XIX ст. Щодо покажчика статей, розміщених у «Черниговских епархиальных известиях», який був складений священиком с. Случевськ Стародубського повіту о. Іоанном Жигуновим, слід було зробити лише вибірку статей з археології, історії та етнографії. Як з'ясувалося, над покажчиком до «Земского сборника Черниговской губернии» за дорученням губернської земської управи працював секретар редакції «Земского сборника», член ЧАК І.О. Коновал, який на прохання комісії дав згоду зробити вибірку відповідних статей. Що стосується видань, які припинили своє існування, а саме «Черниговского листка» й «Запи-

сок Черниговского губернского статистического комитета», то скласти покажчик до першого з них дав згоду член ЧАК І.Л. Шраг, а до другого – правитель справ комісії П.М. Добровольський.

Зрештою, у 1905 р. на сторінках «Трудов» побачили світ «Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в «Черниговских епархиальных известиях» за 1861–1905 годы» та «Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1869–1905 гг.», а в 1908 р. – «Указатель статей о истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838–1906 гг.», впорядкований членами ЧАК К.Т. Карпинським, Є.О. Корноуховим, П.М. Добровольським та Р.Р. Чернецьким на підставі, на жаль, неповного комплекту часопису⁹.

Згодом ЧАК неодноразово порушувала питання про розробку бібліографічного покажчика літератури з історії краю. У 1908 р. при закритті XIV Археологічного з'їзду В.Є. Рудаков виступив із заявою про необхідність впорядкування бібліографічних покажчиків «Трудов», які видаються архівними комісіями й місцевими археологічними товариствами.

У листопаді 1910 р. ЧАК створила спеціальну комісію, до складу якої увійшли П.Я. Дорошенко, М.А. Доброгаєв, О.Н. Єфимов, Є.О. Корноухов, А.П. Шелухін, а згодом і В.Л. Модзалевський, що мала впорядкувати покажчик літератури з історії Чернігівщини, але завершити цю роботу так і не вдалося.

Кращі традиції краєзнавчого бібліографування, започаткованого членами ЧАК, у другій половині ХХ ст. продовжила й розвинула Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка. До її доробку входять щорічний бібліографічний покажчик «Література про Чернігівську область», що видається з 1972 р., низка видань з історії міст Чернігівської області, тематичних, рекомендаційних та біобібліографічних покажчиків.

Краєзнавче бібліографування характеризується нині підвищеною увагою до періодичних видань дожовтневого періоду та діяльності видатних істориків і краєзнавців – членів ЧАК. Це засвідчує видання «Зведеного каталога-довідника місцевих періодичних видань 1839–1917 рр.», здійснене у 2002 р.¹⁰ У 2003 р. побачив світ бібліографічний покажчик «Періодичні видання Чернігівської єпархії», упорядкований О.Ф. Тарасенком¹¹. Членам ЧАК О.О. Русову та П.К. Федоренку присвячено біобібліографічні покажчики в серії «Історики і краєзнавці Чернігівщини»¹², започаткованій у 2003 р., а історико-краєзнавчі нариси про Ю.С. Виноградського та О.Н. Малинку видано в серії «Люди твої, Чернігівщино»¹³. До речі, випуски серії «Історики і краєзнавці Чернігівщини» визнані в числі кращих за результатами огляду-конкурсу, проведеного Державною історичною бібліотекою України в 2005 р. Усі названі видання включено до повнотекстової ЕБД «Видання обласної універсальної наукової бібліотеки» на сайті бібліотеки <http://libkor.cg.ukrtel.net/resources.html>. Вони також здобули схвальну оцінку з боку провідних фахівців Національної Парламентської бібліотеки України¹⁴.

Безумовно, дожовтневі періодичні видання та бібліографічні покажчики до них, надруковані на початку ХХ ст., на сьогодні є бібліографічною рідкістю. Важливість їх у розвитку сучасних краєзнавчих досліджень, що базуються на напрацюваннях істориків і краєзнавців ХІХ – початку ХХ ст. – незаперечна. Тому створення аналітичної ретроспективної бібліографії дожовтневої періодики є одним з найважливіших напрямків краєзнавчої бібліографії. Позитивного ж результату цієї діяльності можливо досягнути за умови наявності повних комплектів періодичних видань та співробітництва усіх зацікавлених установ і фахівців. На часі підготовка другого видання «Зведеного каталога-довідника місцевих періодичних видань 1839–1917 рр.» з урахуванням колекцій Відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, бібліотеки Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя та

Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.М. Коцюбинського. Слід також впорядкувати бібліографічні покажчики до «Земского сборника Черниговской губернии» (1906–1915 pp.), газети «Черниговское слово» (1906–1917 pp.), тижневика «Черниговский листок» (1861–1863 pp.) і «Записок Черниговского губернского статистического комитета» (1866–1872 pp.). Назріла потреба у підготовці бібліографічних покажчиків «Чернігівська губернська вчена архівна комісія» та «XIV Археологічний з'їзд у Чернігові», 100-річчя з часу проведення якого виповнюється у 2008 р., біобібліографічних покажчиків серії «Історики і краєзнавці Чернігівщини», присвячених членам ЧАК Г.О. Милорадовичу, П.М. Добровольському, Б.Д. Грінченку, В.Л. Модзалевському та ін.

Лише спільними зусиллями ми зможемо продовжити бібліографічні напрацювання, започатковані членами ЧАК на початку ХХ ст. і внести свій вклад у скарбницю краєзнавчої бібліографії Чернігівщини.

1. Черниговские губернские ведомости. – 1853. – №№ 45, 46.
2. Журнал Министерства народного просвещения. – 1854. – № 81. – Отд. VII. – С.56-57.
3. Черниговские губернские ведомости. – 1858. – № 36.
4. Там само. – 1860. – №№ 9, 20.
5. Там само. – 1859. – №№ 24 – 31.
6. Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 28; Полтавские губернские ведомости. – 1861. – №№ 3- 8.
7. Черниговский листок. – 1863. – №№ 11 – 12.
8. *Гринченко Б.Д.* Литература украинского фольклора. 1777–1900. Опыт библиографического указателя. – Чернигов, 1901. – 317 с.
9. Указатель статей о истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838–1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. II. – С. 1–142.
10. Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань 1839-1917 pp., наявних у фондах Чернігівської ОУНБ ім. В.Г. Короленка, Чернігівського державного історичного музею ім. В.В. Тарновського, Державного архіву Чернігівської області / Склад. Г.А. Конопацька, Н.М. Волкова, Л.В. Семенюк. – Чернігів, 2002. – 160 с.
11. Періодичні видання Чернігівської єпархії «Прибавление к Черниговским епархиальным известиям» (1906–1911), «Вера и жизнь» (1912–1917): Бібліогр. покажч. / Упоряд. О.Ф. Тарасенко. – Чернігів, 2003. – 158 с.
12. Олександр Олександрович Русов: (Біобібліогр. покажч.) / Скл. і вступ. ст. О.Я. Рахна. – Чернігів, 2004. – 116 с. – (Історики і краєзнавці Чернігівщини; Вип. 2); Павло Костянтинович Федоренко: (Біобібліогр. покажч.) / Уклад.: О.Б. Коваленко, Л.В. Студьонова, В.В. Ткаченко. – Чернігів, 2003. – 24 с. – (Історики і краєзнавці Чернігівщини; Вип. 1).
13. *Пригоровський В.* Залюблений у землю сіверську: (Ю.С. Виноградський): Іст.-краєзн. нарис. – Чернігів, 2004. – 56 с. – (Люди твої, Чернігівщино!); *Його ж.* Родом з Мрина (О.Н. Малинка): Іст.-краєзн. нарис. – Чернігів, 2005. – 63 с. – (Люди твої, Чернігівщино!).
14. *Заморіна Т.* Бібліографічна Чернігівщина: (Огляд видань за 1995–1998 pp.) // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 2. – С. 4-6; *Ї ж.* Бібліографічна Чернігівщина: (Огляд видань за 1999–2003 pp.) // Бібліотечна планета. – 2005. – № 3. – С. 23–25.

Анна Морозова

Публікаторська діяльність членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Губернські вчені архівні комісії виникли в Росії завдяки ініціативі та наполегливості академіка М.В. Калачова. Їхнє призначення він вбачав не лише в збиранні та опрацюванні документів, а й у

виховному впливі на місцеву громадськість: «Это воспитание конечно чрезвычайно медленное, но верное и прочное»¹. Саме губернські вчені архівні комісії були ініціаторами створення краєзнавчих та художніх музеїв, підготували не одне покоління архівістів та археографів, археологів та мистецтвознавців, істориків та краєзнавців.

Відповідно до «Положення» 1884 р. видання «Трудов» губернськими вченими архівними комісіями не передбачалося. Однак майже усі вчені архівні комісії мали свої «Труды» або «Известия». Члени архівних комісій оприлюднювали свої дослідження і в інших тогочасних часописах, видавали окремими книгами та брошурами.

При складанні програми діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК), Є.К. Андрієвський включив до неї наступний пункт: «По мере накопления материалов комиссия приступает к изданию очерков по истории края»². Перший правитель справ комісії П.Н. Тиханов відзначав, що «все статьи о здешней губернии, заметки или ценный сырой материал, появившиеся доселе – разбросаны. Труды архивной комиссии явятся таким образом как бы центральным органом, объединяющим работу местных интеллигентных сил»³.

Подальша діяльність ЧАК засвідчила, що більшість історичних досліджень та документальних пам'яток було вміщено саме у «Трудах». Джерельною базою для місцевих істориків та краєзнавців були документи, що надійшли до архіву ЧАК у встановленому порядку, а також рукописи, подаровані комісії шанувальниками старовини. Редагуванням «Трудов» займався правитель справ. Підготовлений до друку текст виносила на затвердження редакційна секція.

Публікація історичних джерел і досліджень займала в діяльності ЧАК помітне місце. Найбільше документальних публікацій було оприлюднено в останніх випусках «Трудов» – з 8 по 12, оскільки натоді було напрацьовано значний досвід публікаторської роботи, а посаду правителя справ обійняв відомий архівіст і археограф В.Л. Модзалевський.

За тематикою оприлюднені документи і дослідження умовно можна розподілити таким чином: топографічні та статистичні матеріали; документи та матеріали з історії України та Черігівщини; матеріали про окремих особистостей; станові відносини; історія церкви та видатні церковні діячі; Вітчизняна війна 1812 р.; реформа 1861 р.; історія міст і сіл Чернігівщини.

Вже у 2-му випуску «Трудов» була вміщена праця О.О. Русова «Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века»⁴, впорядкована на підставі документів 1784 р., виявлених у складі зібрання В.О. Судієнка у Новгороді-Сіверському.

Значний інтерес становила публікація «Топографического описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами»⁵. Ці матеріали надійшли до ЧАК разом з іншими справами з Сенатського архіву у Санкт-Петербурзі. Документи, оприлюднені у супроводі передмови П.М. Добровольським, висвітлювали широке коло питань й містили цінні відомості про природно-кліматичні особливості, соціально-економічний розвиток, демографічний потенціал регіону наприкінці XVIII ст.

У 5-му випуску «Трудов» побачив світ документальний нарис П.М. Добровольського «Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край»⁶. Дослідник використав джерела з архівів губернського предводителя дворянства, губернського правління, Казенної палати, а також рукопис з церкви с. Ленькове, що надійшов до комісії. Питанням історичної топографії присвячена й стаття П.М. Добровольського «Старинные украинские тракты»⁷.

Більшість членів ЧАК цікавилась історією України взагалі й, зокрема, Чернігівщини, про що свідчать численні матеріали, оприлюднені в «Трудах». Ще 1 вересня 1897 р. М.А. Доброгаєв повідо-

мив на засіданні ЧАК про рукопис, що належав комісії і містив відомості з найдавніших часів до середини XVIII ст. Згодом було з'ясовано, що це один зі списків Літопису Грабянки⁸. У 1-му ж випуску «Трудов» був вміщений цікавий документ з побутової історії України кінця XVIII ст. – опис посагу, який отримав поручик О.А. Федорович за О.В. Зарудною⁹.

У додатку до 5-го випуска «Трудов» було опубліковано докладний опис 50 документів, надісланих до ЧАК з Сенатського архіву¹⁰. Серед них переважають справи про нагородження, підвищення у чинах, поземельні відносини. Окремі справи містять цінні статистичні відомості.

У програмі діяльності ЧАК, опрацьованій у 1895 р., відзначалося, що комісія буде звертати особливу увагу на сімейні архіви¹¹. Відтак цілком закономірно на сторінках «Трудов» побачили світ численні документи XVII – XIX ст. з приватних зібрань. Так, 1900 р. були оприлюднені листи графа Г.Г. Кушельова до сина Олександра¹², 1911 р. М.А. Доброгаєв опублікував три царські грамоти із зібрання Є.О. Судієнка¹³, а Є.О. Корноухов – 11 документів з архіву князя В.Д. Голіцина¹⁴.

У 1913 р. В.Л. Модзалевський надрукував добірку документів доби Б. Хмельницького¹⁵, з історії землеволодіння на Чернігівщині¹⁶ та кілька духівниць кінця XVII – початку XVIII ст.¹⁷ з архівів П.Я. Дорошенка, Чернігівського дворянського депутатського зібрання, Харківського історичного архіву, Департаменту Герольдії та Рум'янцевського опису Лівобережної України.

П.Я. Дорошенку належить публікація сімейної хроніки «Сказание о дедах», написаної 1844 р. Ф.М. Іскрицьким та присвяченої історії цього козацько-старшинського роду¹⁸. П.Я. Дорошенко, як й інші члени комісії, був занепокоєний подальшею долею приватних архівних зібрань: «Треба поспішати з пошуком залишків родинних архівів, поспішати і з виданням їх, чи всіляко намагатися, щоб вони потрапили у місця, які більш гарантують від загибелі ці часто дорогоцінні історичні матеріали»¹⁹. Він не лише використовував документи з власного архіву, а й надавав їх для вивчення та оприлюднення іншим науковцям та краєзнавцям. Так, в 11-му випуску «Трудов» В.Л. Модзалевський надрукував 16 листів за 1695–1733 рр. з архіву П.Я. Дорошенка²⁰. До речі, у тому ж таки випуску В.Л. Модзалевський опублікував матеріали про звільнення І. Забіли з посади хорунжого Генеральної військової артилерії, виявлені в Харківському історичному архіві²¹. Праця «О роде Кирияковых. Записки Михаила Михайловича Кириякова (1810–1839)», опублікована М.М. Кирияковим-молодшим, має характер родинної хроніки²². Пізніше «Записки» побачили світ окремою книгою²³.

На засіданні ЧАК 13 грудня 1911 р. В.Л. Модзалевський виступив з доповіддю «Роман Ракушка, один из деятелей «Руины», яку було надруковано у 10-му випуску «Трудов»²⁴. В.Л. Модзалевський використав доробок О.М. Лазаревського, С.М. Соловйова, М.І. Костомарова, літопис Самовидця, документи з державних та приватних архівів. Крім біографії Ракушки автор висвітлив господарське та фінансове становище Гетьманщини²⁵, а в додатку подав низку документів того часу.

У 10-му випуску «Трудов» ЧАК В.Л. Модзалевський також оприлюднив три документи 1701 р., що стосувалися матері гетьмана І. Мазепи – лист і купчі з Рум'янцевського опису Лівобережної України та приватного архіву П.Я. Дорошенка²⁶, а в 11-му – документи з Музею українських старожитностей В.В. Тарновського в Чернігові про гетьмана Правобережної України С. Палія²⁷.

Значний інтерес становили опубліковані В.Л. Модзалевським у 12-му випуску «Трудов» «Матеріали для біографії Стародубського полковника Тимофея Алексеевича». У передмові він відзначав, що успішні пошуки в архівах Москви, Києва, Харкова, Чернігова та приватних осіб дозволили йому мовою документів другої половини XVII ст. схарактеризувати особистість полковника та його час²⁸.

На сторінках «Трудов» висвітлювалися життя та діяльність гетьмана І. Брюховецького²⁹, істо-

риків України О.М. Лазаревського³⁰, В.Б. Антоновича³¹, краєзнавця П.М. Добровольського³², громадського діяча О.І. Покорського-Жоравка³³, письменника Г.І. Успенського³⁴.

Члени ЧАК досліджували також станові відносини в українському суспільстві. Так, на засіданні 16 травня 1912 р. Є.О. Корноухов виступив із доповіддю «Судьба бобровників, стрельцов и пташников Черниговской губернии», яка була надрукована в 10-му випуску «Трудов» комісії³⁵. Тут же був вміщений нарис Н.Д. Плешка з історії землеволодіння на Стародубщині, в якому були використані документи з архіву ЧАК³⁶.

Ця проблематика повсякчас цікавила й В.Л. Модзалевського³⁷. Його реферат «Судьба малоросійських пушкарей» висвітлював долю своєрідної соціальної спільноти, пов'язаної з обслуговуванням козацької артилерії, яка на початку XIX ст. втратила свої колишні права та привілеї³⁸.

Значний інтерес у членів ЧАК викликали питання історії церкви. Вже у 1-му випуску «Трудов» було вміщено матеріали про Чернігівського архієпископа Феодосія Углицького, канонізованого Православною церквою. На засіданні комісії 15 червня 1897 р. було вирішено оприлюднити нововиявлені документи, які підготував до друку М.А. Доброгаєв³⁹. Серед них були грамоти про відбудову Любецького Антоніївського монастиря, облаштування Каташинського Миколаївського монастиря, дарчі на володіння нерухомим майном.

Понад 20 нарисів і нотаток з церковної історії опублікував у «Трудах» ЧАК та періодичних виданнях Чернігівщини П.М. Добровольський⁴⁰. Зокрема, він ґрунтовно дослідив історію Єлецького Успенського монастиря в Чернігові, запровадивши у науковий обіг документи з архіву цієї стародавньої обителі⁴¹. Цьому ж монастиреві присвячена праця активного члена ЧАК священика О. Єфимова⁴².

Значний інтерес на XIV Археологічному з'їзді викликало повідомлення П.М. Добровольського «Где находились старинные, несуществующие ныне храмы г. Чернигова», яке вийшло окремою брошурою⁴³. Використовуючи праці істориків та матеріали розкопок, автор спробував встановити місцезнаходження давніх чернігівських храмів. Заслуговує на увагу й студія П.М. Добровольського, присвячена Михайлівській церкві в с. Старгородка Остерського повіту⁴⁴. Описуючи архітектурний пам'ятник XII ст., історик порушив питання про необхідність збереження історико-культурної спадщини Чернігівщини в цілому.

Історії церкви торкався й В.Л. Модзалевський. На засіданні комісії 14 лютого 1912 р. він виступив із доповіддю «Старинные договоры прихожан со священниками», в обговоренні якої взяли участь О.К. Рачинський, А.В. Верзилов, П.І. Богуславський. Згодом ця праця В.Л. Модзалевського була надрукована в місцевому часопису «Вера и жизнь»⁴⁵.

До діяльності церковних діячів зверталися й інші краєзнавці та дослідники – члени ЧАК А.В. Верзилов, М.А. Доброгаєв, П.Я. Дорошенко, О. Єфимов, Є.О. Корноухов тощо⁴⁶. Корисна робота була проведена Є.О. Корноуховим зі складання реєстру церков Чернігівської єпархії⁴⁷.

Що стосується Вітчизняної війни 1812 р., то діячі ЧАК спочатку не виявили особливого інтересу до цієї події, хоча на засіданні комісії 21 жовтня 1902 р. П.М. Добровольський доповів про справи Канцелярії губернського предводителя, що стосувалися ополчення 1812 р., і запропонував передати їх до архіву комісії⁴⁸. На засіданні 29 листопада 1910 р. член комісії І.Д. Пашинський ознайомив зібрання з підготовкою до друку документів про Чернігівське ополчення і запропонував зробити фотографії його прапорів, що зберігалися у чернігівському Спасо-Преображенському соборі⁴⁹. Ці матеріали побачили світ у 10-му випуску «Трудов»⁵⁰.

«Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии»

П.Я. Дорошенка⁵¹, написаний на підставі наукових праць, архівних матеріалів Чернігівського губернського предводителя дворянства, місцевої преси, становить значний інтерес для вивчення історії селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині. Цій вікопомній події був цілком присвячений 9-й випуск «Трудов», в якому побачили світ витяги з журналів засідань Чернігівського губернського комітета з облаштування та поліпшення побуту поміщицьких селян (1858 – 1859 рр.)⁵². За дорученням ЧАК В.Л. Модзалевський та П.Я. Дорошенко відібрали найцікавіші документи з двох рукописних томів, що зберігалися в архіві Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання, які висвітлювали економічне становище поміщицьких господарств і відображали різні точки зору членів комітету. Крім того, у цьому ж випуску «Трудов» були опубліковані матеріали про діяльність вищезгаданого комітету і роль імператора Олександра II у звільненні селян⁵³.

Один із членів Чернігівського губернського комітету з облаштування та поліпшення побуту поміщицьких селян – О.І. Покорський-Жоравко подарував ЧАК листи до дружини за 1858 – 1859 рр., які висвітлювали діяльність комісії та відображали особистий погляд кореспондента на її роботу. 1913 р. вони були підготовлені до публікації В.Л. Модзалевським й оприлюднені на сторінках «Трудов»⁵⁴.

Одним з напрямків наукових досліджень членів ЧАК було вивчення історії міст та сіл Чернігівської губернії. Окремі нариси та статті були вміщені в «Трудах» комісії або вийшли окремими виданнями⁵⁵. У цьому контексті П.М. Добровольський визнавав важливість оприлюдненого в 1867 р. розпорядження Синоду про ведення парафіяльних літописів. Саме на підставі парафіяльного літопису він відтворив історію с. Бакланова Муравійка, простежив динаміку населення, врожаї та недороди хлібів, організацію початкової освіти, вибори попечителів парафії⁵⁶. Подібний нарис про с. Вишеньки опублікував Ф.П. Яновський⁵⁷. У статті про с. Рогошу П.М. Добровольський використав як літопис, так і матеріали розкопок й архівні документи⁵⁸.

Таким чином, за час свого існування комісія видала 12 випусків своїх «Трудов». Тематика наукових досліджень членів комісії торкалася головним чином проблем історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. На рахунку членів комісії було чимало окремих видань документальних пам'яток і публікацій в інших періодичних виданнях тієї доби.

1. Калачов Н.В. В каких городах могли бы быть учреждены центральные архивы и каким образом могли бы быть учреждены при них местные исторические общества? // Труды III Археологического съезда в Киеве. – К., 1878. – Т. 1. – С. 24.

2. Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 4.

3. Черниговские губернские ведомости. – 1897. – 15 июня.

4. Русов А.А. Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине 18 века // Труды ЧАК. – Чернигов, 1899. – Вып. 2. – С. 49–63.

5. Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (рукописи 1783 года) / Предисл. П.М. Добровольский // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. 2. – С. 137–222.

6. Добровольский П.М. Путешествие императрицы Екатерины II чрез Черниговский край (по делам черниговских архивов) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 31–127.

7. Добровольский П.М. Старинные украинские тракты // Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 5. – С. 63–77.

8. Труды ЧАК. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – С. 34.

9. Веновный реестр (опись приданого), данный поручиком Александром Антоновичем Федоровичем о полученном приданном за Александрю Васильевною Зарудною (18 октября 1786) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Отд. 2. – С. 45.

10. Сенатский архив (опись 50 дел, поступивших в комиссию, с аннотациями) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – Прилож.

11. *Курас Г. М.* Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины. – Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1992. – С. 53.
12. Письма графа Григория Григорьевича Кушелева к своему сыну Александру (1812, 1820–1826) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1900. – Вып. 3. – Отд. 2.
13. *Доброгаев М. А.* Три царские грамоты XVII века из собрания Е. А. Судиенка // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 107 – 117.
14. *Корноухов Е.* Из архива князя В. Д. Голицына: письма разных духовных лиц ко вдове стародубского полковника Марии Самойловичевой, урожденной Сулимовой, к ее зятю Михаилу Корсаку и сыну последнего Максиму за 1691–1773 гг. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 118 – 151.
15. *Модзалевский В. Л.* Пять документов времени Богдана Хмельницкого // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 144 – 149.
16. *Модзалевский В. Л.* Акты, относящиеся до истории землевладения // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 150–172.
17. *Модзалевский В. Л.* Духовные завещания // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 188 – 194.
18. Сказание о дедах. Составленное артиллерии полковником и кавалером Федором Михайловичем Искрицким // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 157 – 194.
19. *Дорошенко П. Я.* Семейная хроника рода Искрицких // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 153.
20. *Модзалевский В. Л.* Из старинной переписки рода Забел // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 161 – 176.
21. *Модзалевский В. Л.* Дело об увольнении Ивана Забелы от уряда хоружего генеральной войсковой артиллерии (1734 – 1735 г.) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 183 – 192.
22. О роде Кирияковых. Записки Михаила Михайловича Кириякова (1810 – 1839) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 103 – 112.
23. [*Кирияков М. М.*]. О роде Кирияковых. Записки Михаила Михайловича Кириякова (1810 – 1839). – Чернигов, 1915.
24. *Модзалевский В. Л.* Роман Ракушка, один из деятелей «Руины» // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 17 – 55 с приложением.
25. Там само. – С. 48.
26. *Модзалевский В. Л.* Мать Мазепы // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 184 – 187.
27. *Модзалевский В. Л.* К характеристике личности и деятельности Семена Палея // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 156 – 160.
28. Труды ЧАК. – Чернигов, 1917 – 1918. – Вып. 12. – С. 3.
29. *Модзалевский В. Л.* Брак гетмана Брюховецкого // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 177 – 179.
30. *Верзилов А. В.* Памяти Александра Матвеевича Лазаревского // Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 11 – 20.
31. *Верзилов А. В.* Памяти Владимира Бонифатиевича Антоновича // Труды ЧАК. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 145 – 153; Воспоминания о В. Б. Антоновиче // Там само. – Отд. 2. – Прилож.
32. *Верзилов А. В.* Петр Михайлович Добровольский (Биографический очерк) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 195 – 204.
33. *Бочков Д. А.* Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813 – 1913) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 25 – 50.
34. *Добровольский П. М.* Материалы для биографии Глеба Ивановича Успенского // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 2. – С. 141 – 157.
35. *Корноухов Е.* Судьба бобровников, стрельцов и пташников Черниговской губернии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 46 – 73.
36. *Плешко Н. Д.* Коровченка, хутор под г. Стародубом (Очерк из истории землевладения в старой Малороссии) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 1 – 16.
37. *Модзалевский В. Л.* К истории сословных отношений // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 180 – 183.
38. *Модзалевский В. Л.* Судьба малороссийских пушкарей // Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 13 – 22.
39. *Доброгаев М.* Материалы для жизнеописания святителя Феодосия, Черниговского чудотворца // Труды ЧАК. – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Отд. 2. – С. 1 – 45.
40. *Добровольский П. М.* Архив Черниговского кафедрального собора // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. 2. – С. 1 – 68; *Його же.* Преосвященный Филипп, епископ Новгород-Северский // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. 2. –

- С. 96 – 136; *Його ж.* Выписка из расходной книги Новгород-Северского монастыря за 1777 год // Труды ЧАК.– Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 179 – 184.
41. *Добровольский П.М.* Елецкий Успенский Первоклассный монастырь. – Чернигов, 1901.
42. *Ефимов А.* Черниговский Елецкий монастырь Успения Пресвятой Богородицы со времени основания и до наших дней (1060 – 1903 год), святыни и достопримечательности с рисунками. – Чернигов, 1903.
43. *Добровольский П.М.* Где находились старинные, несуществующие ныне храмы г. Чернигова. – Чернигов, 1908.
44. *Добровольский П.М.* Юрьевская Божница // Труды ЧАК. – Чернигов.– Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 71 – 93.
45. *Модзалевский В.Л.* Старинные договоры прихожан со священниками // Вера и жизнь. – 1912. – № 12. – С. 41 – 48; № 13. – С. 47 – 52.
46. *Верзилов А.В.* Униатские архимандриты в Чернигове // Труды ЧАК.– Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 21 – 30; *Його ж.* Деятельность св. Дмитрия на Украине (1651 – 1701 г.) – в Киеве, Чернигове, Батурине и Максаковском монастыре // Труды ЧАК.– Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 9 – 22; *Доброгаев М.А.* Литературные труды св. Дмитрия // Труды ЧАК.– Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 27 – 38; *Дорошенко П.Я.* Деятельность св. Дмитрия в Глуховском Петро-Павловском монастыре // Труды ЧАК.– Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 23 – 26; *Ефимов А.* Св. Дмитрий как знаменитый проповедник // Труды ЧАК.– Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 39 – 70; *Корноухов Е.* Дело черниговского протопопа Корбелецкого // Труды ЧАК.– Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 196 – 203.
47. Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды ЧАК.– Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Прилож. – С. 1 – 50.
48. Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 1. – С. 22 – 25.
49. Труды ЧАК.– Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 207.
50. Материалы по истории формирования ополчения 1812 г. в Черниговской губернии // Труды ЧАК.– Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 91 – 136.
51. *Дорошенко П.Я.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии // Труды ЧАК.– Чернигов, 1912. – Вып. 9. – С. 25 – 57.
52. Извлечения из журналов Черниговского дворянского губернского комитета об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян (1858 – 1859 гг.) // Труды ЧАК.– Чернигов, 1912. – Вып. 9. – С. 58 – 385.
53. *Волотовский М.П.* Император Александр II и его роль в освобождении крестьян // Труды ЧАК.– Чернигов, 1912. – Вып. 9. – С. 14 – 24; *Павлов Ф.* Об открытии Черниговского комитета по крестьянскому делу и о закрытии заседаний оного // Там само. – С. 386 – 389; Отчет депутата от большинства Черниговского комитета по крестьянскому делу о действиях по возложенным обязанностям в Санкт-Петербурге // Труды ЧАК. – Чернигов, 1912. – Вып. 9. – С. 400 – 411.
54. Письма Александра Ивановича Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожд. Потье-де-ла-Фромандиер (1858–1859 гг.) / Подгот. к публ. В.Л. Модзалевского // Труды ЧАК.– Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 51 – 102.
55. *Модзалевский В.Л.* К истории и городов и церквей // Труды ЧАК.– Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 173 – 179; *Яневич О.М.* К вопросу о прошлом города Чернигова // Труды ЧАК.– Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. 2. – С. 172 – 178.
56. *Добровольский П.М.* Село Бакланова Муравейка Черниговского уезда (Исторический очерк, по летописи прихода) // Черниговские губернские ведомости. – 1904. – 11 сентября.
57. *Яновский Ф.П.* Выписка их приходской летописи села Вышенек Остерского уезда // Труды ЧАК.– Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 5 – 9.
58. *Добровольский П.М.* Село Рогоща Черниговского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – № 8. – С. 126 – 137.

Ольга Гейда

Церковна історія у дослідженнях членів Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Оскільки на межі XIX–XX ст. в Чернігівській єпархії не існувало спеціалізованого церковно-історичного товариства, яке б опікувалося виявленням, збиранням та охороною пам'яток церковної

старовини, заснована у 1896 р. Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) стала осередком вивчення церковної історії краю. Мета комісії полягала в «охранении многих дел и документов, находящихся в губернских архивах разных ведомств, а также различных вещественных памятников отдаленной старины, которые могут иметь значение для разработки отечественной истории»¹. У роботі комісії активну участь брали представники духовництва єпархії, викладачі духовних навчальних закладів та службовці церковних установ.

Членами ЧАК у різний час були чернігівські єпископи Антоній і Василій, новгород-сіверські єпископи Исидор і Пахомій, архімандрит Домницького монастиря Никифор, ректори Чернігівської духовної семінарії І. Галахов та А. Баженов, викладач духовної семінарії Г. Лобов, інспектор семінарії Н. Чернавський, наглядач духовного училища М. Доброгаєв, законовчитель Чернігівської чоловічої гімназії протоієрей О. Величковський, чиновник духовної консисторії, а з 1902 р. правитель справ комісії П. Добровольський, викладач семінарії, а з 1900 р. протоієрей кафедрального собору, член консисторії О. Єфимов, протоієрей кафедрального собору І. Платонов, священник Остерського повіту Ф. Яновський, священник Борзенського повіту, а згодом хранитель Єпархіального дровлесховища К. Самбурзький, чиновник духовної консисторії Є. Корноухов, священник Георгіївської церкви с. Рудка К. Карпинський, наглядач церковнопарафіяльних шкіл єпархії священник Ф. Васютинський, священник Новгород-Сіверського повіту І. Ходоровський, випускник Чернігівської духовної семінарії Д. Бочков та ін.

Відразу ж після утворення ЧАК було відкрито музей, найбільший розділ якого був присвячений церковним старожитностям та предметам християнського культу (315 найменувань). Тут зберігалися зразки церковної скульптури, унікальна колекція ікон (64 одиниці), серед яких копії більшості чудотворних ікон Чернігівщини (Любецької, Домницької, Баликінської, Новодворської ікон Божої Матері, св. Михайла, князя чернігівського, та його боярина Федора, св. Миколи з Крупицького монастиря). Увагу привертала колекція хрестів (102 предмети) із зібрання В.Д. Голіцина, численні фотографії храмів та монастирів Чернігово-Сіверщини, портрети чернігівських архіпастирів². Бібліотека ЧАК налічувала в 1910 р. 5227 книг, серед яких були справжні раритети – твори К. Транквіліона-Ставровського, І. Галятовського, св. Димитрія (Туптала), І. Максимовича³.

За 24 роки свого існування комісія видала 12 томів своїх «Трудов», причому дві третини публікацій безпосередньо стосувалися церковної історії Чернігівщини. Привертає увагу упорядкований Є. Корноуховим «Алфавитный список церквей Черниговской епархии», в якому наведені стислі відомості про 1031 храм регіону⁴, стаття П. Добровольського «Юрьевская божница», присвячена опису руїн храму XI ст. у с. Старогородка Остерського повіту⁵, стаття А. Верзилова про уніатських архімандритів Єлецького монастиря першої половини XVII ст.⁶, нариси про життя та діяльність місцевих ієрархів А. Стаховського⁷, В. Садковського⁸, І. Жураковського⁹, Н. Березовського¹⁰, Ф. Углицького¹¹, І. Максимовича¹². 8-й випуск «Трудов» був цілком присвячений пам'яті Димитрія Ростовського й містив біографічний нарис, а також статті про літературну спадщину святителя та його перебування в місцевих монастирях¹³. На влаштованій комісією виставці були представлені документи з архіву Єлецького монастиря, книги з власноручними записами Д. Туптала, його особисті речі – жезл, кубок та ложка з ризниці Єлецького монастиря¹⁴.

Протоієрей церкви с. Случевськ Стародубського повіту І. Жигунов упорядкував покажчик до часопису «Черниговские епархиальные известия»¹⁵, який згодом доповнив священник К. Карпинський. Опублікований 1905 р. «Указатель статей, помещенных в «Прибавлениях к Черниговским епархиальным известиям» за 1861–1905 pp.» і досі зберігає своє науково-довідкове значення¹⁶.

Основним напрямком у роботі комісії було вилучення з архівів повітових та губернських установ справ, призначених для знищення за строком давності, та виділення з-поміж них для постійного зберігання документів, що мали наукове значення для вивчення історії Чернігівської губернії. Архів, створений при комісії для зберігання зібраних матеріалів, у 1902 р. налічував близько 3000 справ¹⁷ і на 70 % складалися з матеріалів з історії Чернігівської єпархії (універсали гетьманів та царські укази чернігівським ієрархам та монастирям, листування архієреїв, залишки архівів ліквідованих монастирів тощо). На жаль, на сьогодні у Державному архіві Чернігівської області зберігаються лише рештки цього зібрання (Ф. 674), що зазнало значних втрат протягом ХХ ст.

Деякі документи були опубліковані в «Трудах» комісії і в такий спосіб запроваджені до наукового обігу. Так, у 1902 р. окремою книгою було видано синодик Любецького Антоніївського монастиря, який є важливим джерелом з історії Чернігівської єпархії¹⁸. У першому випуску «Трудов» вміщено 26 документів за редакцією М. Доброгаєва, присвячених діяльності на чернігівській кафедрі Феодосія Углицького¹⁹. Рукописам Леньківської церкви Новгород-Сіверського повіту (32 зошити з документами 20-х рр. XVIII ст.) та документам з архіву князя В. Голіцина присвячені статті Є. Корноухова²⁰, архіву Георгіївської церкви с. Рудка – священника К. Карпинського²¹. Значний інтерес становить доповідь О. Яневича про документи з історії Чернігівської єпархії, що зберігались у бібліотеці Краківської Академії наук²². Світ побачили також документальні матеріали з історії Чернігівської єпархії у середині XVII ст.²³

Активно діяла ЧАК у пам'яткоохоронній сфері. У 1903 р. комісія зобов'язала духовну консисторію заздалегідь повідомляти про заплановані ремонтні роботи в церквах єпархії з метою залучення фахівців-істориків та архітекторів. Спільними зусиллями членів ЧАК та Церковно-археологічної комісії від руйнації була збережена Миколаївська церква в с. Новий Ропськ Новозибківського повіту, побудована в 1732 р. коштом гетьмана Д. Апостола, – унікальна пам'ятка української церковної архітектури з величним п'ятирусним іконостасом. Вдалося запобігти «оновленню» іконостасу Введенської церкви Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. У 1904 р. була припинена перебудова соборного храму Глухівського Петропавлівського монастиря XVII ст. ЧАК зобов'язала Остерську повітову земську управу здійснити заходи щодо укріплення та охорони від подальшого руйнування залишків Михайлівської церкви 1098 р.²⁴

ЧАК стала першим місцевим науковим осередком, представники якого почали проводити цілеспрямовані археологічні дослідження пам'яток церковної старовини. Згідно з пунктом 7 статуту комісії, її члени брали участь «в раскопках, производимых в губернии учеными учреждениями»²⁵. ЧАК безпосередньо співробітничала з Московським археологічним товариством та Імператорською Археологічною комісією, які видали її членам близько 20 відкритих листів на право проведення археологічних розкопок.

Церковна старовина повсякчас перебувала в центрі уваги правителя справ ЧАК П. Добровольського. Історико-красознавчі студії він започаткував ще під час служби у духовній консисторії, де «нашел себе дело, которому отдался всей душой, и работая над которым, приобрел себе известность – это исследование и разработка местных церковно-исторических памятников»²⁶. Починаючи з 1898 р. на сторінках місцевих періодичних видань побачила світ низка досліджень П. Добровольського, присвячених Ф. Углицькому, Д. Тупталу, І. Галятовському, а також численні публікації документів з історії Троїцько-Іллінського монастиря, Чернігівської духовної семінарії, замітки про старовинні храми регіону та чудотворні ікони єпархії. У «Трудах» ЧАК П. Добровольський оприлюднив біографічний нарис

про новгород-сіверського єпископа Філіпа²⁷, а також про чернігівські печери та іконостас Введенської церкви Троїцько-Іллінського монастиря²⁸.

На підставі матеріалів з церковних архівів П. Добровольський підготував і 1900 р. видав ґрунтовну монографію з історії Єлецького монастиря²⁹, що складається з історичного нарису про обитель, життєписів її настоятелів, опису реліквій, що зберігалися в ризниці. Крім того, у книзі було уперше опубліковано понад 30 документів з монастирського архіву. Значний інтерес становлять наведені П. Добровольським відомості про археологічні дослідження в Єлецькому монастирі, проведені у 1853 та 1892 рр., адже питання про давньоруське походження печер Єлецького монастиря ще й досі залишається дискусійним, головним чином через брак археологічних джерел.

Протягом 1900–1902 рр. П. Добровольський впорядкував і описав архіви чернігівських Спаського та Борисоглібського соборів, Єлецького монастиря та духовної консисторії. Частину виявлених джерел дослідник опублікував у «Трудах» ЧАК³⁰.

У 1903 р. комісія розробила Програму для збирання відомостей з історії краю, яку було розповсюджено серед вчителів, землевласників, духівництва. Вона складалася з 12 розділів і включала питання про пам'ятки церковної архітектури, старовинні ікони, живопис, скульптуру, стародруки з монастирських бібліотек³¹. У 1904 р. П. Добровольський, користуючись цією програмою, здійснив наукову експедицію по території Чернігівського повіту і передав до музею ЧАК виявлені старожитності³².

Після смерті П. Добровольського залишилися бібліотека та унікальний архів, який згідно з розпорядженням покійного мала успадкувати ЧАК. Але, на жаль, справдилися найгірші побоювання небіжчика, який неначе передчував: «обычно бывает по смерти, собираются в руках неинтересующихся наследников и погибают труды многих лет»³³. Сім'я Добровольських, як зазначав один з співробітників ЧАК Є. Корноухов, була обурена «на комиссию за то, что не дали пособия. Но средства наши вы знаете. Графиня П. Уварова запрашивает у Круковского сведения о семье, хочет выхлопотать пособие». Є дані про те, що архів П. Добровольського був упорядкований К. Карпинським і частково переданий до ЧАК. Решта матеріалів залишилася в родині, зокрема рукопис праці з історії Чернігівської друкарні. Намагання сучасників ознайомитись з ним виявилися безрезультатними³⁴, а згодом його було втрачено.

Отже, ЧАК стала першим науковим осередком, який розпочав систематичне вивчення місцевої церковної історії. Докладаючи чимало зусиль для згуртування шанувальників церковної старовини та організаційного оформлення краєзнавчих студій, комісія значною мірою прислужилася подальшому розвитку церковно-історичних досліджень в регіоні.

1. Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – Отд. I. – С. 2–3.

2. Описание исторического музея Черниговской учёной архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. II. – Часть 1. – Церковные древности и предметы христианского культа; Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 1862. – Арк. 284; *Линюк Л.* Музей Черниговской губернской архивной комиссии // Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 39.

3. Труды ЧАК. – Чернигов, 1910. – Вып. 7. – Отд. II. – С. 65.

4. *Корноухов Е.* Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды ЧАК. – Вып. 7. – Приложения. – С. 1–51.

5. *Добровольский П.* Юрьевская Божница // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. II. – С. 71–95.

6. *Верзилов А.* Униатские архимандриты в Чернигове // Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. II. – С. 23–33.

7. *Бугославский П.* Антоний Стаховский, архиепископ Черниговский и первые годы Черниговской семинарии // Вера и жизнь. – 1913. – № 21–23.

8. *Доброгаев М.* О Викторе Садковском, епископе Черниговском // Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 200–203.
9. *Добровольский П.* Иродион Журавковский, епископ Черниговский // Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 4. – С. 5–9.
10. *Добровольский П.* Архимандрит Елецкий Нил Березовский (1722–1726 гг.) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1900. – Вып. 3. – Отд. II. – С. 66–73.
11. *Доброгаев М.* Материалы для жизнеописания святителя Феодосия, черниговского чудотворца // Труды ЧАК. – Вып. 1. – Отд. II. – С. 3–34.
12. *Модзалевский В.* Короткий начерк життя св. Іоанна Максимовича / Публікація О. Коваленка // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 135–142.
13. Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8.
14. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – ЧАК) за 1909 год. – Чернигов, 1910. – С. 4.
15. Отчет о деятельности ЧАК за 1903 год. – Чернигов, 1906. – С. 8.
16. Указатель статей, помещенных в «Прибавлениях к Черниговским епархиальным известиям» (неофициальная часть) за 1861–1905 гг. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. II.
17. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 9046. – Арк. 39 зв.
18. Любецкой синодик. – Чернигов, 1902.
19. *Доброгаев М.* Материалы для жизнеописания святителя Феодосия, черниговского чудотворца // Труды ЧАК. – Чернигов, 1914. – Изд 2-е. – Вып. 1. – Отд. II. – С. 3–34.
20. *Корноухов Е.* Дело Черниговского протопопа Корбелецкого // Труды ЧАК. – Вып. 10. – С. 196–199; *Його ж.* Из архива князя В.Д. Голицына (письма духовных лиц к вдове стародубского полковника Марии Самойловичевой (урожденной Сулимовой), к её зятю Михаилу Корсаку и сыну последнего Максиму за 1691–1773 гг. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – Отд. II. – С. 115–151; *Його ж.* О результатах рассмотрения рукописей Леньковской Михайловской церкви Новгород-Северского уезда // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. I. – С. 37–46.
21. *Картинский К.* Из архива Георгиевской церкви с. Рудки. Десятоначальство Рудчанское 1761–1765 гг. // Черниговские епархиальные известия. – 1904. – № 13 – Часть неофициальная. – С. 466–472; № 14. – Часть неофициальная. – С. 497–506.
22. *Яневич О.* К вопросу о прошлом г. Чернигова (описание рукописей Краковской Академии наук) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – Отд. II. – С. 175–177.
23. *Доброгаев М.* Три царские грамоты XVII века из собрания Е.А. Судиенко (грамота царя Алексея Михайловича черниговскому епископу Зосиме Прокоповичу) // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – Отд. II. – С. 106–114.
24. Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. I. – С. 9–11; Отд. II. – С. 3–4; Труды ЧАК – Чернигов, 1910. – Вып. 7. – Отд. I. – С. 114, 115, 118; Державний архів Чернігівської області. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 356; Отчет о деятельности ЧАК за 1910 г. – Чернигов, 1911. – С. 21–25.
25. Труды ЧАК. – Чернигов, 1914. – Изд. 2-е. – Вып. 1. – Отдел I. – С. 4.
26. *Корноухов Е.* Памяти Петра Михайловича Добровольского. Некролог // Черниговские епархиальные известия. – 1910. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 872.
27. *Добровольский П.* Преосвященный Филипп, епископ Новгород-Северский // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 97–136.
28. *Добровольский П.* Об иконостасе Введенской церкви Троицкого монастыря // Труды XIV Археологического съезда. – М., 1911. – Т. 3. – С. 88; *Його ж.* Об Олеговом поле и пещерах Елецкого монастыря // Там само. – С. 89.
29. *Добровольский П.* Черниговский Елецкий Успенский мужской монастырь. – Чернигов, 1900. – 149 с.
30. *Добровольский П.* Архив Черниговского кафедрального собора // Труды ЧАК. Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. II. – С. 1–62.
31. Программа для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии. – Чернигов, 1903. – 14 с.
32. Труды ЧАК. – Вып. 7. – Чернигов, 1910. – Отд. II. – С. 51.
33. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-8860. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 2–2 зв.
34. Там само. – Спр. 129. – Арк. 6.

Ірина Петреченко

Документальна спадщина Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь у діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Створена у 1896 р. Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) значною мірою прислужилася справі збереження цінних документальних комплексів з історії України другої половини XVII – XVIII ст. і, зокрема, матеріалів колишніх Чернігівського та Новгород-Сіверського намісницьких правлінь.

Одним із перших на ці документи ще в середині XIX ст. звернув увагу відомий український історик О. Лазаревський, який, як переконливо довів П. Федоренко, відіграв провідну роль у створенні ЧАК¹. Впродовж свого наукового життя О. Лазаревський здійснив велику роботу з виявлення та запровадження до наукового обігу джерел з історії Лівобережної України XVII – XVIII ст. У 1860-х рр. під час роботи в Чернігові об'єктом його уваги стали, зокрема, документи Малоросійської колегії, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісницьких правлінь². Описуючи стан, в якому перебували ці матеріали, дослідник відзначив, що вони являли собою «груди полусгнивших связей, разсыпавшихся от первой попытки перевернуть лист»³. Серед них О. Лазаревський виявив Описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.⁴ Вчений повсякчас намагався видати ці пам'ятки, однак здійснити цей задум йому не поталанило⁵. На сторінках «Записок Черниговского губернского статистического комитета» та «Черниговских губернских ведомостей» О. Лазаревський лише розпочав публікацію Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр.⁶ Розбираючи архів Малоросійської колегії, історик також розшукав «Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» 1786 р. З ініціативи О. Лазаревського 1 грудня 1867 р. Чернігівський губернський статистичний комітет прийняв рішення оприлюднити пам'ятку на сторінках своїх «Записок»⁷, що й було зроблено 1868 р.⁸ Того ж таки року, отримавши нове службове призначення у Полтаві, О. Лазаревський залишив чернігівське архівне «Ельдорадо», але зв'язок з ним не поривав до кінця свого життя.

У 1880 р. значний масив документів з фондів центральних установ Лівобережної України, що зберігалися в Чернігові, за клопотанням Харківського історико-філологічного товариства був перевезений до Харківського університету⁹. За дорученням відомого архівного діяча М. Калачова і за фінансової підтримки П. Харитоненка влітку 1881 р. до Харкова «для приведения в известность переданных из Черниговского губернского правления дел и бумаг, в нем уцелевших, бывшего архива Малороссийской коллегии» прибув слухач Московського археологічного інституту М. Рагозін, який упорядкував опис документів, вивезених з Чернігова¹⁰. З опису М. Рагозіна довідуємося, що на той момент у Харкові зберігалися 218984 справи Малоросійської колегії за 1672–1787 рр., 290125 справ Чернігівського та 158949 справ Новгород-Сіверського намісницьких правлінь 1782–1799 рр.¹¹ За відсутності в Харкові коштів і приміщень, необхідних для впорядкування та розміщення усього комплексу документів, що зберігалися в Чернігові, значна їх частина залишилася на місці¹².

Слід зазначити, що проти переміщення з Чернігова до Харкова архівних фондів центральних

установ Лівобережної України рішуче виступив О. Лазаревський. Він, зокрема, зазначав, що в Москві чи Києві «черниговский архив не загдох бы в забвении, как может он загдохнуть в Харькове, не имея с последним никакой внутренней связи». Загалом же вчений справедливо вважав, що місцеві пам'ятки повинні зберігатися там, де ними будуть цікавитися місцеві науковці¹³.

Не дивно, що саме О. Лазаревський виступив з ініціативою створення в Чернігові архівної комісії, покликаної на місцевому рівні опікуватися долею документів та матеріалів, що мали історичну цінність. З цією пропозицією вчений на початку 1890-х рр. звернувся до відомого чернігівського історика, генеалога й мецената Г. Милорадовича. Неодноразові клопотання О. Лазаревського врешті-решт були підтримані губернським керівництвом, і 1896 р. ЧАК розпочала свою роботу¹⁴.

О. Лазаревський, якого в 1897 р. було обрано почесним членом ЧАК, плідно співпрацював з комісією, уважно стежив її за діяльністю. Щоправда, початковий період роботи ЧАК занепокоїв історика, адже комісія нехтувала своїм головним обов'язком – впорядкуванням архівів. Своім вістряма критика О. Лазаревського була спрямована проти правителя справ ЧАК П. Тиханова, основного, на думку вченого, винуватця бездіяльності комісії. Незадовго до своєї смерті О. Лазаревський вмістив на шпальтах «Киевской старины» критичну замітку, в якій зазначав, що ЧАК архівами не опікується, а правитель справ не вивчає архівів, яких у Чернігові більш, ніж достатньо¹⁵.

Згодом за нового правителя справ П. Добровольського при ЧАК було створено невеликий архів. Робота в галузі архівної справи пожвавилась, але й надалі залишалася «слабким місцем» ЧАК. Ситуація в цьому сенсі принципово змінилася після того, як посаду правителя справ ЧАК посів молодий історик і археограф В. Модзалевський. Під його керівництвом у ЧАК зросла питома вага власне архівної роботи¹⁶. Саме завдяки В. Модзалевському до архіву ЧАК було передано фонди Чернігівського й Новгород-Сіверського намісницьких правлінь.

У 1911 р. В. Модзалевський та хранитель музею й архіву ЧАК Є. Корноухов увійшли до складу створеної з ініціативи чернігівського губернатора М. Маклакова комісії по «разбору и уничтожению старых дел» при Чернігівському губернському правлінні. Завдання комісії полягало у виділенні із загальної маси архівних справ таких, що мали спеціальне військово-історичне значення. Представники ЧАК мали переглянути справи губернського правління та канцелярії губернатора кінця XVIII ст., а також так звані «военные дела» за 1759–1787 рр.¹⁷ Працюючи в архіві губернського правління, В. Модзалевський та Є. Корноухов звернули увагу на груді архівних справ, що були звалені в підвалі будинку правління. З'ясувалося, що це рештки архівів Чернігівського й Новгород-Сіверського намісницьких правлінь за 1780–1797 рр., загальною кількістю 9709 одиниць (вочевидь, це була та частина документів намісницьких правлінь, яку 1880 р. не перевезли до Харкова).

12 квітня 1914 р. ЧАК на своєму засіданні з ініціативи В. Модзалевського вирішила клопотатися перед губернатором про передачу їй виявлених справ намісницьких правлінь. Головною підставою для такого клопотання стало те, що «дела наместничеств не имели в архиве губернского правления приличного для себя места, были свалены в кучу под стеной и погибали»¹⁸. Питання було вирішене позитивно за умови обов'язкового складання опису справ, що передавалися. Опис, впорядкований протягом вересня – листопада 1914 р., зафіксував 393 справи Чернігівського й 9316 справ Новгород-Сіверського намісницьких правлінь. Як було зазначено на засіданні ЧАК, опрацьовані справи намісницьких правлінь поділялися на такі категорії: «о канцелярских порядках, куда входят дела о личном составе служащих; административные распоряжения по краю, дела о побеге крестьян и о приисвоении владельцами разных лиц себе в подданство, дающия обширнейший материал по истории

введення крепостного права в Малороссии, затем идут дела судебныя, гражданскія и уголовныя, и, наконец, дела должковыя Новгородскаго Наместничества: по прошениям разных лиц о взыскании в их пользу должных денег; последнія дела, будучи однообразны по своему производству, интересны в бытовом отношении, т.к. в делах часто имеются сведения о приведении судебного решения о взыскании денег в исполнение: вместо денег кредитор получал крепостных людей, имение и проч.»¹⁹. Присвятивши в грудні 1914 р. спеціальне засідання питанню про подальше впорядкування матеріалів намісницьких правлінь, ЧАК постановила: справи Чернігівського намісництва розмістити в одній з кімнат музею, а Новгород-Сіверського намісництва – в приміщенні, наданому губернською земською управою²⁰.

Як відомо, ЧАК припинила своє існування у 1920 р. Зібрані нею документи, у тому числі матеріали Чернігівського й Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, поповнили зібрання створеного 1923 р. Чернігівського губернського (з 1925 р. – крайового) історичного архіву²¹. П. Федоренко, який довгий час працював у цьому архіві²², у 1928 р. здійснив огляд його фондів й побіжно схарактеризував стан збереженості документів. Вчений, зокрема, відзначив: «Архів Новгород-Сіверського намісницького правління (1782–1796 р.) дуже поповнений; багато справ підмокли й погнили, тому користуватися ними для наукових потреб зовсім не можна. Архів Чернігівського намісницького правління (1782–1796) зберігся краще, але частину його взято разом з архівом малоросійської колеґії, коли останній перевозили в Харківський історичний архів. Крім справ адміністративного, судового, економічного характеру є й книжки-журнали засідань намісницького правління, постанови, реєстри. Архів Новгород-Сіверського намісництва впорядковано, він має опис»²³. Згодом ці документи стали надбанням Державного архіву Чернігівської області. Збережені зусиллями членів ЧАК документи Чернігівського й Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, на жаль, не дійшли до нашого часу в повному обсязі. Частина з них загинула під час останньої війни²⁴.

У 1958 р. на підставі розпорядження Архівного управління МВС УРСР фонди Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь з Державного архіву Чернігівської області були передані до Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві (далі – ЦДІАК). Водночас туди ж були переміщені документи аналогічних фондів із Харківської філії ЦДІАКу (саме тут зберігалася та частина документів Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, яка на початку 1880-х рр. була перевезена до Харкова)²⁵. Відтак, документи Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, які майже 80 років були розпорошені по різних архівосховищах України, нарешті утворили цілісні документальні комплекси, що нині зберігаються під дахом провідної історичної архівної установи країни – Центрального державного історичного архіву України у м. Києві²⁶. Їхньому збереженню ми значною мірою маємо завдячувати членам і співробітникам Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

1. Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний щорічник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXXIX.

2. Там само. – С. XXVIII.

3. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. – С. V.

4. Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини... – С. XXVIII; Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського товариства. – Т. I. Праці історично-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 12–13.

5. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 339, 363–364; Петrenchенко І. О. Лазаревський і описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. // О. Лазаревський (1834–1902). Доповіді та мате-

ріалі науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 52–53.

6. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1867. – № 44. – С. 215–216; № 45. – С. 217–218; № 46. – С. 224–226; № 47. – С. 230–232; № 48. – С. 235–237; 1868. – № 1. – С. 1–2; № 4. – С. 21–22; № 6. – С. 29–30; № 7. – С. 31–32, № 9. – С. 37. (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.

7. Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета // Черниговские губернские ведомости. – 1868. – № 3. – Прибавление. – С. 15.

8. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1–2. – С. 1–34.

9. Ефименко П. Архив Малороссийской Коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 194; Нариси історії архівної справи в Україні / За загальною редакцією І.Б. Матяш, К.І. Климової. – К., 2002. – С. 234–235.

10. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. – С. V–VI.

11. Багалеї Д. Заметки об Архиве Малороссийской коллегии, находящемся при историко-филологическом обществе Харьковского университета // Университетские известия. – 1882. – № 9. – С. 132–133; Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. I. – Кн. 1. – С. 505–506.

12. Ефименко П. Архив Малороссийской Коллегии при Харьковском университете... – С. 198; Иконников В.С. Опыт русской историографии... – Т. I. – Кн. 1. – С. 506.

13. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. I. – С. V.

14. Курас Г.О. Лазаревський та Чернігівська архівна комісія // О. Лазаревський (1834–1902). Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 56–57.

15. Лазаревский А. Черниговские архивы // Киевская старина. – 1902. – № 2. – Отд 2. – С. 90–92.

16. Коваленко О.Б. Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 121–125.

17. Отчет о деятельности Черниговской губернской учёной архивной комиссии (далі – ЧАК) за 1912 год. – Чернигов, 1913. – С. 4-5, 12.

18. Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – Чернигов, 1915. – С. 21; Труды ЧАК. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 209.

19. Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – С. 21.

20. Труды ЧАК. – Вып. 11. – С. 211–212; Отчет о деятельности ЧАК за 1914 год. – С. 22.

21. Сиводід Т., Сурабко Л. Державний архів Чернігівської області // Чернігівщина краєзнавча: Календар Чернігівського земляцтва на 2005 р. – К., 2004. – С. 232, 234, 236.

22. Коваленко О.Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 200–201.

23. Федоренко П. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1928. – Кн. 7. – С. 24–25.

24. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-651. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 1, 5-46; Спр. 167. – Арк. 2–7.

25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Справа фонду 204. – Арк. 8, 21.

26. Там само. – Ф. 204, 206.

Олена Гринь

Описи намісництв Лівобережної України 1779–1781 рр. у науковому доробку О. Лазаревського

З іменем О. Лазаревського цілком слушно пов'язують новий етап у розвитку історичних студій на Чернігово-Сіверщині в другій половині XIX – на початку XX ст.¹ Вченому належить неабиякий

внесок у дослідження історії регіону, публікацію архівних джерел доби Гетьманщини. Його наукові розвідки, оприлюднені на сторінках місцевих видань – «Черниговских губернских ведомостей», «Записок Черниговского губернского статистического комитета», «Черниговского листка», сприяли зростанню інтересу до місцевої історії, розширенню джерельної бази регіональної історіографії². Саме О. Лазаревський у 1861–1862 рр. у Чернігові врятував від загибелі архіви Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії й повсякчас клопотався про відкриття спеціалізованих архівних установ, які б займалися виявленням, збереженням, археографічним опрацюванням та публікацією історичних джерел³. Завдяки зусиллям О. Лазаревського у 1865–1866 рр. на повну потужність запрацював Чернігівський губернський статистичний комітет⁴. Дослідник ініціював видання «Записок», розробив програму вивчення Чернігівської губернії, виклопотав для комітету нове приміщення та домігся передачі до нього з Чернігівської казенної палати матеріалів Генерального (Рум'янцевського) опису Лівобережної України 1765–1769 рр.

У 1862 р. О. Лазаревський висунув пропозицію створити в Чернігові історичне товариство, що, правда, офіційного дозволу на це не отримав. Втім, ця ідея набула розвитку на початку 1890-х рр., коли він виступив з ініціативою заснування в Чернігові архівної комісії⁵. Дійсно, створена восени 1896 р. Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – ЧАК) не тільки виконувала функції архівної установи, але була фактично «місцевим історико-краєзнавчим товариством»⁶, яке займалося історією, археологією, етнографією, музейною справою, видавничою діяльністю. Наступного 1897 р. О. Лазаревського було обрано почесним членом ЧАК⁷.

О. Лазаревський підтримував тісні контакти з ЧАК, наполягав на активізації евристичної та едиційної діяльності, висловлював занепокоєння її фінансовим становищем, брав участь в обговоренні кадрових питань. Варто зазначити, що ще в 1861–1863 рр. вчений заприятелював з відомим істориком, генеалогом, громадським діячем Г. Милорадовичем, який став першим головою комісії. О. Лазаревський опрацював матеріали його фамільного архіву, що побачили світ спочатку в «Киевской старине», а потім окремою збіркою у 1898 р.⁸ Їхнє листування в другій половині 1890-х рр. насичене пропозиціями О. Лазаревського щодо покращення роботи ЧАК і свідчить про небайдужість вченого до її подальшої долі. Так, 3 березня 1899 р. Г. Милорадович звернувся до нього з проханням допомогти підшукати гідну кандидатуру на посаду правителя справ комісії замість П. Тиханова, оскільки останній «не пригоден»⁹. О. Лазаревський також вбачав причину неефективної роботи комісії у невіданому призначенні правителя справ, філолога за фахом, далекого від історичної науки та архівної справи: «нужно, чтобы любовь ко всякого рода шпаргалам была врожденна человеку»¹⁰. Цікаво, що О. Лазаревський висловлював жаль, що «Чернигов не в таком положении относительно Киева, как Нежин, я бы попробовал взять какого-нибудь расположенного к делу студента и руководить им»¹¹. Зрештою 12 листопада 1899 р. дослідник запропонував запросити одного з трьох київських педагогів, які фахово займалися історією, – О. Левицького, Є. Кивлицького чи М. Василенка. Останній отримав особливо схвальну характеристику як «юноша знающий и ретивый»¹². Хоча цей кадровий проєкт не було реалізовано, у 1902 р. правителем справ ЧАК став чернігівський історик П. Добровольський, який значною мірою прислужився активізації її роботи¹³.

Намагаючись активізувати едиційну діяльність ЧАК, О. Лазаревський запропонував Г. Милорадовичу видати Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. Варто зазначити, що уперше він порушив цю проблему ще до заснування комісії 6 лютого 1893 р.¹⁴ 20 жовтня 1898 р. вчений повернувся до цього проєкту: «В Чернигове печатают, а я бы здесь корректуру выправил»¹⁵. На-

решті, 12 квітня 1899 р. дослідник запропонував надрукувати пам'ятку в Києві як видання ЧАК за умови належного фінансування¹⁶. На жаль, за життя О. Лазаревського цей проект так і не було реалізовано.

Слід зазначити, що описи трьох намісництв Лівобережної України – Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського – було впорядковано спеціальною комісією на чолі з малоросійським губернатором А. Милорадовичем впродовж 1779–1781 рр. у процесі підготовки до проведення адміністративно-територіальної реформи, що мала на меті ліквідацію полкового устрою Гетьманщини. До роботи в комісії було залучено кваліфікованих службовців, які мали на місцях персонально перевірити отримані в полкових та сотенних канцеляріях статистичні дані¹⁷. Підготовлені «комісіонерами» описи мають значний інформаційний потенціал і містять відомості про місцезнаходження населених пунктів, природно-кліматичні умови, чисельність та соціальну структуру людності, стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів Лівобережної України.

О. Лазаревському належить пріоритет у дослідженні описів намісництв. Вчений виявив рукописи описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв в архіві Малоросійської колегії, де активно працював з червня 1865 р. до 1868 р., серед справ Чернігівського губернського правління¹⁸. Місцезнаходження Опису Київського намісництва 1779–1781 рр. невідомо¹⁹.

Дослідник здійснив археографічне опрацювання й частково оприлюднив текст Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. у «Записках Черниговского губернского статистического комитета» та на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей»²⁰. Втім, було видруковано лише описи Чернігівського та деяких населених пунктів Городнянського повітів (до складу Чернігівського намісництва усього входило одинадцять повітів). Причому публікація в «Черниговских губернских ведомостях» більш повна, оскільки включає описи п'яти населених пунктів, відсутні в другому виданні²¹. Використана О. Лазаревським методика передачі тексту загалом відповідає сучасному популярному методу передачі текстів кириличних документів XVI–XVIII ст., що передбачає збереження їх фонетичних та лексичних особливостей²².

О. Лазаревський також започаткував джерелознавче дослідження описів Лівобережної України останньої чверті XVIII ст. Він високо оцінив інформаційний потенціал і достовірність вміщених у них відомостей про соціальний склад населення та економічний розвиток Північного Лівобережжя, відзначив роботу членів комісії А. Милорадовича, що потребувала «ближайшого знакомства с местностью каждого села и поселка; не говоря уже о цифрах, достоверность которых трудно заподозрить по их систематичности»²³. Як зазначалося вище, історик намагався оприлюднити також Опис Новгород-Сіверського намісництва²⁴. В розпорядженні дослідника був чорновий текст Опису Новгород-Сіверського намісництва з правкою редактора. Після співставлення обох варіантів О. Лазаревський констатував, що перший становить більший науковий інтерес²⁵.

Історик прагнув здійснити атрибуцію пам'яток, відтак збирав інформацію щодо історії їх створення. Відомо, що в його розпорядженні був ордер генерал-губернатора П. Рум'янцева малоросійському губернатору А. Милорадовичу про упорядкування описів Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв від 3 липня 1779 р. Цей документ виявив в Яготинському архіві й передав О. Лазаревському В. Горленко²⁶. Повний текст ордера, в якому вказано маршрут та докладно схарактеризовано завдання, що стояли перед комісією, вчений опублікував у передмові до першого тому своєї праці «Описание Старой Малороссии»²⁷.

В архіві Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання О. Лазаревський вия-

вив формулярний список канцеляриста Малоросійської колегії Д. Пашенка за 1809 р., в якому, зокрема, було зазначено: «а с того числа [12 серпня 1779 р. – Авт.] был употреблен в особо порученную от генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского генерал-поручику, тогда бывшему малороссийскому губернатору, Милорадовичу, о описании Малороссии и разделении ее на три губернии в комиссию, в которой находился с 1779 по 1781 год»²⁸. Крім того, на сторінках рукопису Опису Чернігівського намісництва було зазначено: «Войсковой товарищ Дмитрий Пашенко»²⁹. На підставі цих фактів О. Лазаревський висловив думку, що саме Д. Пашенко був упорядником цієї пам'ятки.

Здійснивши порівняльний аналіз Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. та «Черниговского наместничества топографического описания» 1786 р. О. Шафонського, О. Лазаревський зазначив, що останній «в основание своего труда взял работу Пашенка»³⁰. Вчений звернув увагу на суттєву, на його думку, відмінність джерельної бази цих описів – О. Шафонський залучив більшу кількість архівних джерел, в той час як Опис 1779–1781 рр. містить відомості, «собрание которых не может быть достигнуто кабинетным трудом, а необходимо требует местного изучения»³¹.

Порівнявши структуру описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, дослідник зробив припущення, що головним редактором останнього також міг бути Д. Пашенко³². Втім, твердження О. Лазаревського про авторство Д. Пашенка переконливо заперечив П. Федоренко, котрий, згідно з постановою Археографічної комісії ВУАН від 27 квітня 1928 р., здійснював підготовку пам'яток до друку³³. На підставі виявлених ним джерел щодо історії створення описів 1779–1781 рр. – інструкції та ордерів А. Милорадовича членам комісії, їх формулярних списків, маршрутів пересування – дослідник дійшов висновку, що Д. Пашенко не був одноосібним автором описів намісництв. Порівнявши характер викладу матеріалу в описах Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, П. Федоренко спростував гіпотезу О. Лазаревського про те, що Д. Пашенко був редактором останнього³⁴. Зіставивши тексти обох пам'яток, історик віддав перевагу опису Новгород-Сіверського намісництва як невідредагованому і тому найбільш повному³⁵.

О. Лазаревський широко використовував дані описів Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв у конкретно-історичних дослідженнях, зокрема при створенні праці «Описание Старой Малороссии»³⁶. Це привернуло до описів 1779–1781 рр. увагу фахівців і сприяло подальшому залученню їх матеріалів до наукових студій. Зокрема Д. Багалій у рецензії на перший том «Описания Старой Малороссии», присвячений Стародубському полку, підкреслював важливе значення наведених в Опису Новгород-Сіверського намісництва статистичних даних про господарське життя Лівобережної України в останній чверті XVIII ст.³⁷

Після смерті О. Лазаревського в 1902 р. згідно із його заповітом рукописи Описів Новгород-Сіверського (у 2 томах) та Чернігівського намісництв було передано до Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського у Чернігові³⁸. У 20 – 30-х рр. ХХ ст. вони зберігалися в Чернігівському державному музеї. Саме з ними працював П. Федоренко, коли готував пам'ятки до друку³⁹. У 1931 р. Опис Новгород-Сіверського намісництва побачив світ окремим виданням, причому за основу було взято невідредагований текст. Опис Чернігівського намісництва опубліковано не було через згортання історичних студій в Україні на початку 1930-х рр., проте збереглася його машинописна копія, підготовлена П. Федоренком⁴⁰. Подальша доля рукописів, з якими працювали О. Лазаревський та П. Федоренко, на жаль, невідома.

Історик виявив ще один різновид описів намісництв, укладених комісією А. Милорадовича у 1781 р., – статистичне зведення про чисельність представників різних соціальних верств у населених

пунктах Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв у вигляді таблиці. Нині цей рукопис зберігається у складі зібрання О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁴¹.

Насамкінець зазначимо, що описово-статистичні джерела повсякчас перебували в полі зору О. Лазаревського. Зокрема, саме він виявив у Чернігові частину матеріалів Генерального опису Малоросії 1765–1769 рр., вжив заходів щодо його збереження та підготував у 1866–1867 рр. два випуски «Обозрения Румянцевской описи» по Чернігівському, Київському та Ніжинському полках⁴². Майже водночас на сторінках «Записок Черниговского губернского статистического комитета» дослідник оприлюднив «Описание рек Черниговского наместничества» 1785 р.⁴³ Заслуговує на увагу здійснені ним публікації матеріалів Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (1892) та «Переписных книг» 1666 р. (1899)⁴⁴.

Отже, виявлені О. Лазаревським описи намісництв Лівобережної України 1779–1781 рр. є цінними джерелами з соціально-економічної історії Гетьманщини напередодні її остаточної інкорпорації до складу Російської імперії. Пам'ятки містять унікальні відомості щодо адміністративно-територіального устрою, історичної географії, топографії, топоніміки тощо. Здійснена О. Лазаревським спроба атрибуції та видання описів, використання їх даних в історичних працях сприяли подальшій науковій розробці комплексу описово-статистичних джерел останньої чверті XVIII ст.⁴⁵

1. *Ткаченко М.* З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 490 – 491.
2. Докладніше див.: *Ткаченко М.* Праці О.М. Лазаревського та праць про нього // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2.
3. *Федоренко П.К.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXVII; *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 19.
4. *Федоренко П.К.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. – Т. 1. Праці історично-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – С. 24.
5. *Федоренко П.К.* О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини... – Т. 2. – С. XXXIX.
6. *Коваленко О.Б.* Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 121.
7. *Курас Г.М.* О. Лазаревський та Чернігівська архівна комісія // О. Лазаревський (1834 – 1902). Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 57.
8. *Оглоблин О.* Милорадович Григорій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Львів, 1996. – Т. 4. – С. 1534; *Герасименко Н.О.* Назв. праця. – С. 23.
9. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 364.
10. Там само. – С. 364.
11. Там само.
12. Там само. – С. 365.
13. *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – С. 11.
14. Листи Олександра Лазаревського... – С. 339.
15. Там само. – С. 363.
16. Там само. – С. 364.
17. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 17, 22; Докладніше див.: *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – С. III – XXI.
18. *Лазаревский А.* [Передмова] // [Пашенко Д.Р.] Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. I.

19. *Бутич І. Л.* Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 163–178.
20. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1867. – № 44. – С. 215–216; № 45. – С. 217–218; № 46. – С. 224–226; № 47. – С. 230–232; № 48. – С. 235–237; 1868. – № 1. – С. 1–2; № 4. – С. 21–22; № 6. – С. 29–30; № 7. – С. 31–32; № 9. – С. 37; [Пашенко Д.Р.]. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – 110 с.
21. *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 4-5. – С. 37; *Йі ж.* О. Лазаревський і описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. // О. Лазаревський (1834–1902). Доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 52–56.
22. *Воронов В. І.* Місце О.М. Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Збірник праць на пошану професора М.П. Ковальського. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 214.
23. *Лазаревский А. М.* (Предисловие) // (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. III.
24. Листи Олександра Лазаревського... – Т. 2. – С. 339.
25. *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I. Полк Стародубский. – С. XII.
26. Там само. – С. XI.
27. Там само. – С. XI; Див. також: ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 457. – Арк. 9.
28. *Лазаревский А. М.* (Предисловие) // (Пашенко Д. Р.). Описание Черниговского наместничества (1781 г.)... – С. II.
29. Там само. – С. I.
30. Там само. – С. III.
31. Там само. – С. IV.
32. *Лазаревский А.М.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления... – Т. I. Полк Стародубский. – С. XI.
33. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Спр. 10765. – Арк. 1 зв. – 2; Спр. 10768. – Арк. 1; Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 85.
34. *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.)... – С. XVI–XVII.
35. Там само. – С. XVII.
36. *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления... – Т. I. Полк Стародубский. – С. X–XIII.
37. *Багалей Д. И.* Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание старой Малороссии». Том первый. Стародубский полк // Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1891. – С. 24.
38. *Шраг И.* Александр Матвеевич Лазаревский (Некролог) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 11. – С. 157.
39. *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.)... – С. XIX.
40. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – 551 арк.; *Петреченко І.* Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення... – С. 37.
41. ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 60130-31. – 147 арк.
42. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. Курс лекцій. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 157; *Його ж.* Місце О.М. Лазаревського в українському історіографічному процесі... – С. 214; *Герасименко Н.О.* Назв. праця. – С. 18–19; *Ринсевич В.* Джерелознавчі аспекти наукової діяльності О. М. Лазаревського на Лівобережній Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 47.
43. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1–2. – С. 1–34.
44. *Герасименко Н.О.* Назв. праця. – С. 20–21; *Ринсевич В.* Назв. праця. – С. 52, 55.
45. *Добровольский П.* Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосниц с их поветами // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 137–222; *Русов А.* Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды ЧАК. – Чернигов, б. д. – Вып. 2. – С. 49–63; *Федоренко П.* Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – XXI, 593 с.; та ін.

Пам'ятки цехового устрою на території Північного Лівобережжя XVII–XVIII ст. у зібранні Чернігівської губерньської вченої архівної комісії

Значну роль у розвитку вітчизняної історичної науки відіграли губерньські вчені архівні комісії, що почали створюватись у Російській імперії та, зокрема, на теренах сучасної України наприкінці XIX ст. Згідно з урядовим положенням, затвердженим у квітні 1884 р., головним обов'язком цих комісій було вивчення документів, що підлягали утилізації у місцевих відомчих архівах, і відбір найцікавіших у науковому відношенні матеріалів для зберігання в новостворюваних історичних архівах. Окремим пунктом зазначалось, що «вчені комісії, незалежно від свого прямого обов'язку, можуть, за місцевими обставинами, включати до кола своїх занять розшук, опис та пояснення інших пам'яток старовини»¹. Це зрештою визначило подальше спрямування наукових студій губерньських вчених архівних комісій, які перетворилися в «дієздатні наукові товариства широкого красназвочного профілю»².

Офіційне відкриття Чернігівської губерньської вченої архівної комісії (далі – ЧАК) відбулось 14 листопада 1896 р. Крім виявлення, концентрації та впорядкування документальних матеріалів, що становили наукову цінність, комісія опікувалась й іншими пам'ятками старовини. При ЧАК було створено історико-археологічний музей, «в который поступают как пожертвованные вещи, имеющие археологический интерес, так и приобретенные на средства комиссии»³. Результати наукового пошуку членів комісії зазвичай оприлюднювались на сторінках «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии».

Збирання пам'яток цехового устрою наприкінці XIX – початку XX ст. ініціював чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський. Саме завдяки його зусиллям більшість цехових реліквій потрапила до музею ЧАК. Так, на її черговому засіданні 3 червня 1902 р. було розглянуто питання про передачу до музею Ніжинським міським головою І.Л. Дейкуном печаток тамтешніх ліквідованих ремісничих управ. У такий спосіб у зібранні ЧАК опинилась, зокрема, кругла мідна печатка з написом «Печ[ать] Нежин[ской] Столярной Ремесл[енной] Управы» із зображенням циркуля й трикутника⁴. На переданій до комісії печатці ковальської ремісничої управи м. Ніжина було зображено молоток і містився напис «Печ[ать] Нежин[ской] Кузнецкой Управы»⁵. Печатка ніжинського кушнірського цеху крім напису «Печ[ать] Нежин[ской] Куснир[ской] ремес[ленной] упра[вы]» містила зображення стола й «зеркала»⁶. Подібне зображення було вміщено й на печатці Ніжинської єврейської ремісничої управи. На переданій до комісії печатці об'єднаної цехової управи ніжинських шаповалів та ткачів було зображено «войлочную шляпу, какия носят крестьяне, а внизу под нею челнок»⁷. Печатка Ніжинської гончарної ремісничої управи містила зображення гончарного виробу – глечика⁸. Крім того, комісія отримала печатку «Нежин[ской] Портняжеской Управы» із зображенням праски й ножиць⁹. «Печ[ать] Нежинской Столярной и каретничей Управы» була поділена «горизонтально на двое, середина печати представляет в верхней части дормез или дорожный возик, а в нижней принадлежности столярного ремесла»¹⁰.

Крім того, ніжинський міський голова І.Л. Дейкун передав комісії печатку «Нежинской общей ремесленной управы», на якій було зображено «в середине щит, увенчанный императорскою короною и разделенный по диагонали слева на право, при чем вверху, в червленом поле две соединенныя руки, а внизу, в лазаревом поле кадуцей»¹¹. До зібрання комісії потрапили бронзова цешка «в форме глухого колокольчика» та срібний з позолотою знак тієї ж управи¹².

Водночас завдяки зусиллям членів ЧАК було започатковано збирання так званих цехових книг. Вони мають неабияке значення для вивчення економічного життя Північного Лівобережжя й допомагають з'ясувати особливості внутрішнього устрою ремісничих цехів. Цехові книги містили привілеї, які надавались органами влади й регулювали діяльність ремісничих об'єднань, записи про надходження до «цехової скриньки» коштів та їх витрачання.

У 1898 р. до музею ЧАК надійшла цехова книга Воронежського ткацького цеху, яка була заведена 27 жовтня 1749 р.¹³ Але більшість цехових пам'яток опинилась у зібранні архівної комісії в 1902 р. Насамперед, це книга «цехов кравецкого и кушнирского ремесла, списанная 31 января 1678 г. из города Кролевца»¹⁴. Цехова книга Новгород-Сіверського калачницького цеху, заведена 6 травня 1711 р., надійшла до музею ЧАК в 1902 р. від Новгород-Сіверського міського голови В.А. Жадкевича¹⁵. Того ж таки року зі скасованої Коропської ремісничої управи до музею було передано книгу кравецького цеху, перший запис у якій датувався 20 листопада 1724 р.¹⁶

Пізніше до цього зібрання потрапили книги Глухівських різницького й калачницького цехів, заведені відповідно 20 лютого 1716 р. і 9 березня 1732 р.¹⁷ Крім того, ЧАК належав оригінал грамоти ігумена Київського Видубицького монастиря Феодосія Углицького від 10 лютого 1687 р., в якій йшлося про права й обов'язки цеху ковалів, бондарів і римарів у містечку Літки¹⁸.

Саме цехові реліквії із зібрання ЧАК у 1908 р. експонувались в розділах «Памятники цехового устройства» та «Цеховые книги» на виставці XIV Археологічного з'їзду, котрий проходив у Чернігові¹⁹. На ній були представлені також покривала на мари, які зазвичай використовувались у поховальному обряді. Так, покривало об'єданого різницького й калачницького цеху м. Конотоп являло собою «сукно красное, с вырезками, придающими ему крестообразную форму; посредине зеленым манчестром нашит семиконечный крест на подножии, с тростію, копієм и крестовой криптографией». У центральній частині сукна у рамці був вишитий напис: «Сие Сукно Сооружено; 1778 года месяца июля 15 дня. Цеху рязацкого, и калачницкого, в городе Конотопе За цехмистра Федора Корноуха, Ключника Семена Резника; Старшого Брата Якова Булиски, Со всею Братиею»²⁰. До цехових реліквій, зібраних комісією, належали 4 корогви, 2 значки, 5 жезлів, 1 цешка, 1 срібна чарка ремісничих об'єднань Чернігово-Сіверщини²¹. Крім того, на виставці експонувались залізна дошка оголошень Чернігівської ремісничої управи, на якій записувався розклад чергувань цехових ремісників²², «кафтан Кролевецкого ремесленного головы цехмистра»²³. «Нагайка ременная, с деревянной вишневою ручкой, частію отделана ремнем», що також експонувалась серед цехових пам'яток, потрапила до зібрання Чернігівської архівної комісії від селянина Я. Костенка, який належав до цехового братства містечка Літки Остерського повіту²⁴. На виставці були представлені печатки цехів та ремісничих управ Чернігова, Ніжина, Березни та Глухова²⁵, цехові книги, а також «Ведомость Кролевецкого Ткацкого цеху 1786 г.»²⁶, «Бумаги упраздненной Кролевецкой Гончарной Управы с 1798 г.»²⁷ та витяг з «Городового положення» 1785 р. «О выгодах цеховых», який належав Новгород-Сіверському чоботарському цеху²⁸.

Отже, ЧАК наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. започаткувала збирання цехових пам'яток

Північного Лівобережжя. Згодом ця колекція ремісничих реліквій XVII – XVIII ст. була успадкована Чернігівським історичним музеєм ім. В.В. Тарновського.

1. *Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історичний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – С. 4.
2. Там само. – С. 4.
3. *Морозова А.В.* Чернігівська губернська вчена архівна комісія // Архівний вісник: Інформаційний бюлетень Державного архіву Чернігівської області. – 2005. – №1. – С. 2.
4. Журнали засіданій Черниговской губернской архивной комиссии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (1900–1902). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. I. – С. 32–33.
5. Там само.
6. Там само.
7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Там само. – С. 34.
13. *Ситий І.* Рукописні книги у зібранні Чернігівського музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 15.
14. *Добровольський П.* Письменные и вещественные памятники цехового устройства в Черниговской губернии. – Чернигов, 1908. – С. 1.
15. *Ситий І.* Рукописні книги ... – С. 12.
16. Там само. – С. 13.
17. *Добровольський П.* Письменные и вещественные памятники... – С. 1.
18. Там само. – С. 1–2.
19. *Ситий І.* Новгород-Сіверський цех калачників (1711–1900 рр.) // Сіверянський літопис. – 1996. – №1. – С. 41.
20. Каталог виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – № 86.
21. Там само. – № 96 – 106, №108 – 109.
22. Там само. – № 110.
23. Там само. – № 94.
24. Там само. – № 107.
25. Там само. – № 111 – 130.
26. Там само. – № 148.
27. Там само. – № 151.
28. Там само. – № 152.

Ольга Коваленко

Друга спроба: Григорій Милорадович на чолі Чернігівської губернської вченої архівної комісії у 1903–1904 рр.

Відомий громадський діяч, меценат і бібліофіл граф Григорій Олександрович Милорадович (1839–1905) значною мірою прислужився розвитку історичних досліджень та краєзнавчого руху в Україні.

Один з найцікавіших і водночас найдраматичніших епізодів біографії Григорія Милорадовича був пов'язаний з його участю у заснуванні та діяльності Чернігівської губернської архівної комісії.

Згідно офіційної версії, фундатором Чернігівської губернської архівної комісії вважався губерна-

тор Євген Андрієвський. «Мысль об учреждении в Чернигове ученой архивной комиссии и самое проведение в исполнение этой идеи всецело принадлежит начальнику губернии», – цією фразою розпочинався перший випуск її «Трудов»¹. Втім, дослідивши епістолярну спадщину видатного українського історика Олександра Лазаревського, Павло Федоренко ще у 20-х рр. минулого століття вніс у цю примітивну схему істотні корективи. Він засвідчив, зокрема, що до створення комісії були безпосередньо причетні як Олександр Лазаревський, так і Григорій Милорадович².

Справді, уперше думка з цього приводу з'явилась у листі О. Лазаревського до Г. Милорадовича у квітні 1891 р.: «Почему с Вашей помощью не открывается Черниговская архивная комиссия?»³. Кількома роками пізніше вони почали цілеспрямовано “навіювати” цю ідею амбітному і енергійному губернатору, який перейнявся перспективним проектом.

Зрештою, саме Г. Милорадович став першим головою Чернігівської архівної комісії, хоча і розумів усі ризики започаткованої справи. «Архивная комиссия – это одна из игрушек Андреевского для своего прославления, – писав він О. Лазаревському. – Я думаю, что с Андреевским никакого толка не будет. Я думал было отказаться, но потом отдумал, посмотрю..., что будет»⁴. Не виправдав сподівань Г. Милорадовича і філолог з Брянська П. Тиханов, якого у червні 1897 р. було обрано правителем справ (ученим секретарем) комісії. Невдовзі Г. Милорадович писав О. Лазаревському: «Пришлите, пожалуйста, кого-нибудь для нашей Черниговской архивной комиссии, потому что Тиханов не пригоден»⁵.

Наприкінці 1897 р. за станом здоров'я і у службових справах Г. Милорадович змушений був надовго виїхати з Чернігова спочатку за кордон, а потім до Петербурга, і комісія помітно збавила оберти, що позначилось і на кількості засідань (протягом 1898 р. вона зібралась усього один раз), і на якості публікацій у перших трьох випусках її «Трудов».

У грудні 1901 р. Г. Милорадович сповістив губернатора, що він, «как не живущий в Чернигове и только летом приезжающий в Черниговскую губернию, находит более невозможным оставаться председателем архивной комиссии и посему отказывается от сего звания»⁶. Це, так би мовити, суто формальний бік справи. Насправді ж Г. Милорадович зневірився в обнадійливо розпочатій справі. «Во время моего председательствования архивной комиссией, – визнавав він згодом, – из собранных губернатором членов почти никого не осталось, почти никто не платил членского взноса, заседания были редки, ... никто почти не представил какого-либо исторического труда».

На початку січня 1902 р. новим головою комісії було обрано директора Чернігівської чоловічої гімназії Євгена Зеленецького, а посаду правителя справ після відставки Павла Тиханова невдовзі посів відомий чернігівський краєзнавець Петро Добровольський, який спромігся активізувати роботу архівної комісії⁷.

Однак у липні 1903 р. у зв'язку з переїздом до Полтави Є. Зеленецький склав свої повноваження. На засіданні комісії 29 липня 1903 р. Г. Милорадович «указал на заслуги Е.Н. Зеленецкого как председателя комиссии, оживившего и развившего ее деятельность, которая при нем получила совершенно иное и вполне правильное направление». Тоді ж помічником голови (19 голосів «за» і 2 «проти») було обрано відомого громадського діяча адвоката Іллію Шрага⁸. Саме з його ініціативи вже за кілька днів 4 серпня 1903 р. головою комісії знову було обрано Г. Милорадовича, причому за його кандидатуру проголосували усі присутні на засіданні 17 членів комісії⁹. На наступному засіданні 25 серпня 1903 р. Г. Милорадович виголосив промову, в якій, зокрема, зауважив, що під час свого першого головування нічого «не міг робити, оскільки на той час був губернатором Андрієвський, про

особистість якого він нічого не скаже, крім того, що завжди ставився до нього з презирством». Присутні зустріли ці слова оплесками, які посилились, коли Г. Милорадович зауважив, що членами комісії були натоді «тільки поліцмейстер, справник та жандармський полковник»¹⁰. Цей виступ не пройшов непоміченим – діяльність комісії викликала дедалі більше роздратування і занепокоєння місцевої влади. Листи Г. Милорадовича до І. Шрага, що зберігаються у відділі фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, проливають додаткове світло на цю небуденну ситуацію, безсумнівно пов'язану із загальним демократичним піднесенням у країні напередодні першої російської революції 1905–1907 рр.

Оскільки Г. Милорадович продовжував мешкати здебільшого в Петербурзі, фактичним керівником комісії став І. Шраг. «Я надеюсь, – писав йому Г. Милорадович, – что при Вашем участии дела архивной комиссии пойдут хорошо, и мы окажем услугу истории Малороссийской нашими трудами»¹¹. Справді, завдяки їхнім зусиллям комісія неначе здобула «друге дихання». Розпочалося впорядкування історичного архіву комісії, який натоді складався з понад 3 тис. справ. Було започатковано охоронні археологічні дослідження в історичному центрі Чернігова. Значно урізноманітнілася тематика доповідей на засіданнях комісії. У зв'язку з підготовкою до XIII Всеросійського Археологічного з'їзду в Катеринославі комісія опрацювала і оприлюднила ґрунтовну «Програму для собирания сведений археологических, исторических и этнографических по Черниговской губернии». Нарешті, вдалося видати четвертий і п'ятий випуски «Трудов» комісії, а також – коштом Г. Милорадовича – факсиміле синодика Любецького Антоніївського монастиря, що містив унікальні відомості з історії Чернігово-Сіверщини¹².

Водночас І. Шраг намагався перетворити цю досить консервативну за своєю природою інституцію в осередок ґуртування місцевої ліберально-демократичної інтелігенції, яка активно підтримала його ініціативу¹³. Це спричинило серйозний конфлікт між провідними діячами комісії, з одного боку, та новим губернатором Олексієм Хвостовим – з іншого. Начальник Чернігівського губернського жандармського управління в серпні 1903 р. сповіщав: «В последнее время комиссия стала пополняться членами исключительно из лиц, известных своими крайне либеральными воззрениями и поднадзорными различных категорий. Комиссия разбилась на секции, которые собираются, где ведутся какие-то разговоры и читаются какие-то рефераты, но без всякого надзора и контроля». На думку жандарма, комісія стала «очагом преступной деятельности, каковая может принести только пагубные последствия для Черниговской губернии». У повідомленні також зазначалось, що «избрание Милорадовича и Шрага было встречено громкими аплодисментами и вызвало радость в либеральных слоях местного общества и среди поднадзорных: о состоявшемся собрании были посланы телеграммы в разные газеты»¹⁴.

Справді, засідання комісії влітку 1903 р. фактично набули прилюдного характеру. Тоді ж до комісії було прийнято цілу групу «неблагонадійних» у політичному відношенні осіб, які перебували під наглядом поліції, – М. Коцюбинського, В. Коцюбинську, М. Подвойського, Г. Коваленка, І. Коновала, М. Могилянського, Ф. Шкуркіну та ін. Тематика доповідей, що виголошувались на засіданнях комісії, також, на думку губернатора, мала тенденційне забарвлення – йшлося, зокрема, про «литературные и общественные движения в Малороссии» у XIX ст., нововиявлені листи та малюнки Т. Шевченка, чернігівський період у житті письменника Г. Успенського. Крім того, було вирішено відправити депутацію від комісії на урочистості з нагоди відкриття у Полтаві пам'ятника Івану Котляревському, що стало справжнім святом української культури¹⁵.

У жовтні 1903 р. розпочалася «паперова війна» – листування між О. Хвостовим, І. Шрагом та директором Петербурзького археологічного інституту М. Покровським – куратором архівних комісій Російської імперії. Г. Милорадович прагнув залагодити конфлікт, досягнути компромісу з найдрозливіших питань про затвердження новообраних членів комісії та присутність на її засіданнях місцевої публіки – «сторінних осіб», але марно¹⁶. У розпал цієї кризи в грудні 1903 р. Г. Милорадович сперсердя писав І. Шрагу: «Живя в Санкт-Петербурге мне неудобно быть председателем комиссии, и я подумываю вторично отказаться от этой чести, не знаю когда, теперь ли или после приезда в Чернигов в июне 1904 г.»¹⁷. Зрештою, незалежно від позиції Г. Милорадовича, О. Хвостов і М. Покровський порозумілись, і під тиском губернатора зі складу комісії було виключено «політично неблагонадійних» членів. На знак протесту 6 березня 1904 р. з комісії демонстративно вийшла група активних діячів на чолі з І. Шрагом¹⁸. Саме від останнього 10 березня 1904 р. про це дізнався Г. Милорадович: «Только что получил Ваше письмо и крайне огорчен. При Андреевском я вышел из архивной комиссии, Вы знаете, что дело шло прохоро, но потом казалось при Зеленецком дело пошло лучше. Наконец вследствие перехода Зеленецкого в Полтаву, когда Вас выбрали помощником председателя, Вы мне предложили пойти в председатели, и я только на это согласился, потому что Вы помощник, будучи уверен, что дело пойдет хорошо. Теперь, когда Вы ушли, и мне надобно уходить»¹⁹. Більше того, аби надалі «не иметь дела с губернатором», Г. Милорадович ладен був «предложить уничтожение архивной комиссии. Библиотеку, картины, старинные акты и все имущество передать Земству и Музею Тарновского. При Музее открыть историческое общество... и труды издавать в «Земском сборнике»²⁰. До цього радикального проекту Г. Милорадович знову повернувся у листі до І. Шрага від 6 травня 1904 р.: «... я могу выехать из Петербурга 1-го июня, сейчас же поеду в Чернигов и соберу заседание архивной комиссии. И тогда же откажусь от звания председателя комиссии, и тогда же предложу членам отказаться от членства и об уничтожении комиссии, которая при настоящем положении и совсем не нужна. Вещи комиссии, относящиеся до Малой России, можно передать в Музей Тарновского, а остальной весь хлам можно передать или в Городскую библиотеку, или в Статистический комитет»²¹. Однак здійснити цей радикальний задум Г. Милорадович так і не наважився. Він просто більше не з'явився на жодному із засідань комісії, відтак 15 листопада 1904 р. її головою було обрано губернатора О. Хвостова²².

Через кілька місяців, у серпні 1905 р. Г. Милорадович помер. Деморалізована, значною мірою знекровлена Чернігівська архівна комісія опинилася у стані глибокої кризи, і пройшло кілька років перш ніж вона поволі відновила свій потенціал і зрештою виправдала сподівання фундаторів, перетворившись на помітний осередок української історіографії.

1. Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – Отд. 1. – С. 1.

2. Федоренко П. О. М. Лазаревский та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXXIX.

3. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 331.

4. Там само. – С. 357.

5. Там само. – С. 364.

6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 9046. – Арк. 25 зв.

7. Журналы заседаний Черниговской губернской архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – Отд. 1. – С. 12, 32.

8. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1. – С. 21–22.

9. Там само. – С. 17, 25.
10. *Курас Г.* До історії Чернігівської губернської архівної комісії // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 93.
11. Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал $\frac{59-137/11}{603}$ – Арк. 20.
12. Отчет Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1903 год. – Чернигов, б.г. – С. 1–9.
13. *Коваленко О.Б.* М.І. Подвойський у Чернігівській архівній комісії // Український історичний журнал. – 1974. – № 1. – С. 86–89; *Його ж.* Чернігівська архівна комісія (До 80–річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 122.
14. Цит. за: *Курас Г.М.* Черниговская архивная комиссия и ее вклад в изучение истории Украины: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – К., 1992. – С. 23.
15. Журнали засідань Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1 – С. 1–5, 12–16, 20, 24–25 та ін.
16. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/8}{603}$ – Арк. 14–15
17. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/15}{603}$ – Арк. 26 зв.
18. Журнали засідань Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Отд. 1 – С. 61.
19. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/10}{603}$ – Арк. 18–18 зв.
20. Там само. – Арк. 19–19 зв.
21. ЧІМ. – Ал $\frac{59-137/12}{603}$ – Арк. 22–23 зв.
22. Журнал заседания Черниговской губернской архивной комиссии 15 ноября 1904 г. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – Приложения. – С. 5.

Олександр Рахно

Діяльність О.О. Русова щодо збереження та вивчення історико-культурної спадщини Чернігівщини

Видатний земський статистик, етнограф, громадський і культурний діяч О.О. Русов (1847–1915) двічі – у 1876–1879 та 1894–1899 рр. – перебував на Чернігівщині й залишив помітний слід у науковому та громадському житті регіону. Його діяльність на терені Північного Лівобережжя знайшла певне відображення в науковій літературі¹, однак роль О.О. Русова у створенні архівних та музейних установ Чернігова, збереженні історико-культурної спадщини потребує уточнення.

Зазначимо, що О.О. Русов мав певний досвід такої роботи. Ще під час діяльності у Південно-

Західному відділі Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) він, виконуючи обов'язки секретаря, безпосередньо займався комплектацією та упорядкуванням музею та архіву цієї установи. Це засвідчують журнали зібрань і програми Південно-Західного відділу². Питання про впорядкування музею й, зокрема, його опису виконуючий обов'язки секретаря порушував у своєму листі до голови Відділу Г.П. Галагана від 9 червня 1873 р.³ Завдяки О.О. Русову та сестрам М.Ф. та С.Ф. Ліндфорс, які на його прохання зібрали колекцію народної орнаментики у селах Олешня та Олександрівка Городянського повіту Чернігівської губернії, Південно-Західний відділ започаткував збирання пам'яток народного мистецтва⁴.

Незабаром після прибуття до Чернігова на посаду статистика у щойно створеному статистичному відділенні при губернській земській управі, О.О. Русов 28 лютого 1877 р. отримав офіційне запрошення від чернігівського губернатора М.П. Дарагана взяти участь у створенні музею при Чернігівському губернському статистичному комітеті. Комітет схвалив програму, що мала на меті «групувати якомога більше засобів для статистичного, економічного й історичного вивчення губернії».

Перебуваючи в Харкові (1889–1894), О.О. Русов підготував до друку й видав виявлені в тамтешніх архівах «Документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей». У вступній статті він подав стисло історію цих обителів, наголосивши не тільки на політичній ролі, яку вони відігравали у відносинах Московської держави з Україною та Молдавією, а й на культурному-освітньому значенні монастирів для місцевого населення⁶. Серед 11 опублікованих документів були універсали гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського, духівниці, купчі.

Під час другого перебування в Чернігові (1894–1899) О.О. Русов був причетний до становлення Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК). Звісно, як людина «політично неблагонадійна», він не був серед того гурту чернігівської інтелігенції, що провела 3 грудня 1895 р. установчі збори ЧАК та порушила клопотання перед міністром внутрішніх справ про дозвіл на відкриття цієї наукової установи⁷. Проте він став дійсним членом комісії й брав активну участь у її роботі. Зокрема, в «Трудах» ЧАК побачила світ праця О.О. Русова «Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века»⁸. Вона містить витяги з описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 80-х рр. XVIII ст., що дозволяють простежити формування нових соціальних верств населення. Дійсним членом ЧАК статистик залишався й після того, як у 1899 р. виїхав з Чернігова⁹.

Виконуючи обов'язки земського статистика, О.О. Русов був також обраний губернським земським гласним від Борзенського повіту на 1898–1901 рр. Зберігся його цікавий щоденник «Записки земского губернского гласного. С 1898–1899 по 1901 год», у якому О.О. Русов робив нотатки щодо вирішення тих чи інших питань, які розглядалися на губернських земських зібраннях. Власне, саме в цей час вирішувалось питання про створення Чернігівського музею українських старожитностей. Тому в щоденнику знайшли відображення деякі факти щодо прийняття губернським земством колекції, подарованої меценатом В.В. Тарновським. Певний інтерес становить запис, зроблений вночі з 20 на 21 січня 1899 р.: «... вечером в управе, где князь [Н.Д. Долгоруков – губернский предводитель дворянства] собрал все комиссии в одно общее заседание по вопросу, – приглашать ли в заседание собрания В.В. Тарновского, когда будет обсуждаться вопрос о покупке дома над Десной (называется Домом Мазепы) для помещения его музея, который он жертвует Черниговскому земству? Наш проходимец Н.В. Котляревский, председатель ревизионной комиссии, предложил комиссии, и она согласилась, рекомендовать собранию отказаться и от покупки дома и даже от дара Тарновского, который

был принят собранием в январе 1897 года – т.е. два года назад. Котляревский со свойственным цинизмом говорил, что и дом гроша не стоит, и что земство не имеет права швырять деньги на музей, которого Стецько и Грицько из В. Загоровки видеть никогда не будут. Я возражал Котляревскому, выходя из той мысли, что народ, не имеющий чувства уважения к старине своих предков, не имеет будущности, что мы должны приобрести теперь этот музей, ибо другой раз не будет такого случая. Уговорились в частном собрании подсчитать голоса: за принятие и содержание музея Тарновского высказалось 28, против – 14. Меньшинство не лишило права себя в собрании говорить непристойности по адресу Тарновского и его дара. Посмотрим, как они будут вести себя, когда он придет»¹⁰.

Вреші-решт, збори ухвалили позитивне рішення щодо музею. 2 лютого 1899 р. О. Русов занотував: «Вечером много речей произнесено было за и против принятия пожертвования Тарновским музеем. В конце концов, 37-ью голосами против 15-ти пожертвование его принято и собрание отпустило 20 тысяч на постройку дома для музея, отказавшись от покупки у Министерства старого дома над Десною, называемого домом Мазепы»¹¹. Втім, питання про приміщення для музею було вирішено лише наприкінці року. 12 грудня 1899 р. статистик записав: «Много было разговоров опять о музее Тарновского и в собрании и в Комиссии по нар[одному] образованию. Прошлогодний протест губернатора министр отверг; собрание приняло дар Тарновского и оставалось решить, где строить музей? Шраг и в комиссии, и в собрании стал за предложение управы строить его на месте ремесленного класса сиротского дома на краю города около Бобровицы, тогда как Хижняков и я предлагали выпросить место у думы на соборной площади. Так собрание и решило, а сегодня по случаю полугодового срока со смерти Тарновского будем служить по нему панихиду в собрании»¹².

Відомий громадський діяч І.Л. Шраг, який на той час був також губернським гласним, згадував пізніше у своїх спогадах про цей аспект діяльності статистика: «Справа українського музею ім. Тарновського викликала велику увагу Русова; між іншого він доводив на земських зборах, що музей треба містити в будинку, який би був в центрі городу, а не на кінці його, що треба прохати міську Думу, щоб вона дала місце на майдані біля Собору, доводив, що будинок, який призначила для музею Управа і малий, і в такому місці, яке цілком не відповідає музею; на жаль, губ[ернські] земські збори з Русовим не згодилися, і музей уміщено там, де пропонувала Управа»¹³.

Працюючи земським статистиком, О.О. Русов зібрав значний фактичний матеріал. Пізніше, перебуваючи в Петербурзі й періодично вивчаючи матеріали, вміщені на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии», він був стурбований відсутністю статистичних матеріалів. У листі до М.М. Коцюбинського від 19 січня 1903 р. він, зокрема, запитував: «А чи користуються статистики тими карточками, що при мені збиралися, перелічувалися та у особистих шкапах стоять в архіві? ... Розбурхайте хоч Ви статистичну комісію, щоб заводила справжні звістки про Чернігівщину і завела хоч не таку обширну літопись, як у Полтавських Ежегодниках, обзорах та бюлетенях базарних, ярмаркових та метеорологічних, а таку, щоб нам, сидячи серед Тундри Петербурзької, видко було, читаючи «Збірника», як живуть земляки і до чого простує земське життя»¹⁴.

І після від'їзду з Чернігова, розуміючи, що Музей українських старожитностей мав на той час значні колекції та певний досвід роботи, О.О. Русов піклувався про його розвиток та поповнення фондів. Зокрема, після смерті письменника і громадського діяча Д.Л. Мордовця (1830–1905) за порадою О.О. Русова онука небіжчика Н.О. Пальчикова погодилася передати Музею українських старожитностей частину його спадщини, що мала відношення до України. О.О. Русов разом з відомим

українським громадським діячем П.Я. Стебницьким ретельно переглянули спадок Д.Л. Мордовця у його петербурзькій квартирі й відібрали багато цінних історичних речей, картин, книг, листування тощо. Він неодноразово звертався до керівництва Чернігівського губернського земства з проханням відрядити до Петербурга компетентного музейного співробітника, щоб відібрати найбільш цінні речі для музею. Зокрема у листі до І.Л. Шрага від 1 квітня 1907 р. О.О. Русов просив останнього, щоб до Петербурга був відряджений завідувач музею, який би відібрав для нього цінні речі¹⁵. Щодо наявних у спадкоємців культурних цінностей він писав: «Є багато дуже цікавого і цінного: патрет великий [Т.Г.] Шевченка у убранні кобзаря з кобзою; фотографічні патрети [Т.Г.] Шевченка, його малюнки, з яких він потім робив офорти, які видав [В.В.] Тарновський, листи [Т.Г.] Шевченка, [П.О.] Куліша, вірші самого Діда [Д.Л.Мордовця], [М.І.] Костомарова, [Т.Г.] Шевченка і др[угих] у гарних перепльотах, писані дуже старанно, багато книжок різних авторів (книжок першої половини ХІХ віку українських багато таких, що ми й не знали про їх) і т.д. Одібрана велика переписка Діда з українськими діячами»¹⁶.

Спеціаліста музейної справи Чернігівська губернська земська управа в Петербург так і не відрядила, натомість, надіславши О.О. Русову листом від 7 квітня 1907 р. за № 3324 подяку за «сприяння у придбанні для Музею українських старожитностей цінних для нього предметів», доручила йому самому прийняти «від Н.О. Пальчикової пожертвувані нею предмети і відправити їх згідно опису, за рахунок земства у Чернігів»¹⁷. Виконуючи доручення Чернігівської губернської земської управи, О.О. Русов разом з П.Я. Стебницьким та Н.О. Пальчиковою, переглянувши усі речі, склав опис і відправив експонати в Чернігів. Про це він сповіщав М.М. Коцюбинського в листах від 17 і 26 квітня 1907 р.¹⁸ У листі до Чернігівської губернської земської управи від 1 травня 1907 р. статистик повідомляв, що предмети, рукописи й книги в чотирьох ящиках разом з описом відправлено страховим транспортом у Чернігів. Деякі книги та речі він обіцяв надіслати пізніше¹⁹. Наприкінці листа О.О. Русов додав: «Прилагая при сем квитанции кампании «Надежда» за № А6513, считаю необходимым передать Управе убедительную просьбу жертвовательницы и другого ее деда, брата покойного Данила Лукича, чтобы все посылаемое составило в музей особый отдел имени Д.Л. Мордовцева, и не было бы разрознено по предметам (книги, брошюры, рукописи)»²⁰. На жаль, це прохання родичів небіжчика не було виконано, й багато експонатів опинилося в інших музеях та архівах України.

Отже, перебуваючи в Чернігові й поза його межами, О.О. Русов зробив певний внесок у збереження історико-архівних і культурних цінностей, сприяв становленню та розвитку музейної й архівної справи на Чернігівщині.

1. Рахно О. О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2000. – №6. – С. 49–61.

2. Див.: Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества. – К., 1874. – Т.1; Программа для собирания этнографических и статистических данных, составленная действительными членами Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества, гг. Чубинским и Руссовым. – К., 1873; Программа Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества для собирания сведений по этнографии. – К., 1873.

3. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 362. – Арк. 2 зв.

4. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского географического Общества. – К., 1874. – Т. 1. – С. 64–67.

5. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 520. – Арк. 1.

6. Русов А.А. Документы, касающиеся Густынского и Мгарского монастырей. – Харьков, 1892. – С. 2.

7. Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1914. – Вып. 1. – Изд. 2-е. – С.13.

8. Труды ЧАК. – Чернигов, б.г. – Вып. 2. – С. 49–63.

9. Труды ЧАК. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – С. 97.

10. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 453/1. – Арк. 3 зв. – 4.
11. Там само. – Арк. 8.
12. Там само. – Арк. 22.
13. *Шраг І*. Спомини про О.О. Русова (публікація О. Рахна) // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5-6. – С. 62.
14. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських (підготовка до друку І. Зайченка, О. Рахна) // Київська старовина. – 1999. – № 5. – С. 74–75.
15. Листи Олександра Русова до Іллі Шрага (підготовка до друку О. Рахна) // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С. 144.
16. Там само. – С. 144.
17. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 110978. – Арк. 1.
18. Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських... – С. 76–78.
19. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10980. – Арк. 1. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається «Список предметів, жертвуваних г-жею Н.О.Пальчиковою в Чернігівський музей із наследства Д.Л. Мордовцева» на семи аркушах, підготовлений О.О. Русовим. Він дозволяє з'ясувати, які саме історичні та культурні цінності були передані останнім Чернігівському музею українських старожитностей (ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10979).
20. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 10980. – Арк. 1.

Григорій Курас

А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії

14 липня 1931 р. у затишному будинку на вулиці Зеленій в Чернігові змучений раком шлунку відійшов у кращий світ Аркадій Васильович Верзилов*. Колись це ім'я було добре відоме не тільки в Чернігові, але й далеко поза його межами. Проте смерть А. Верзилова пройшла непоміченою для земляків. Наукова громадськість не відгукнулася на неї бодай невеликим некрологом. Звичайно, час був вкрай несприятливий для цього. Тривав наступ на українську інтелігенцію, продовжувалась ліквідація академічних установ. Газети рясніли зовсім іншими повідомленнями й не згадували, як раніше, про заслужених українських діячів. За кілька десятиліть історики та краєзнавці навіть приблизно не могли вказати дату його смерті й погано уявляли обсяг наукової спадщини А. Верзилова. Свого часу, після наполегливих пошуків авторів цих рядків пощастило знайти в архіві чернігівського ЗАГСу запис про смерть А. Верзилова й оприлюднити невеликий нарис про нього в місцевій пресі¹. Проте й зараз зустрічаємо невірні відомості про дату його смерті². На жаль, відтоді про життя й діяльність знаного громадського діяча й історика не з'явилось жодної ґрунтовної публікації, а окремі невеличкі статті аж ніяк не дають повного уявлення про цю неординарну постать³. На особливу увагу заслуговує його участь у діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК).

А. Верзилов народився 8 (за іншими даними 10) грудня 1867 р. у с. Ковчин Чернігівського повіту в родині діловода судової палати. Закінчив Чернігівську гімназію, навчався на історико-філологічно-

* В автобіографічних відомостях за 1924 р. та в анкеті, датованій 1928 р., пишеться Верзилов, натомість в особовій справі викладача Чернігівського землевпорядного технікуму за 1928 р. – Верзілов, а у невідомій автобіографії, що зберігається в архіві Української Вільної Академії наук у Нью-Йорку, – Верзилів.

му факультеті Київського університету Св. Володимира. В одній з автобіографій А. Верзилов писав, що в університеті під керівництвом В. Антоновича він вивчав історію й археологію України⁴. У роки навчання, як засвідчив А. Верзилов у неопублікованій автобіографії, написаній на прохання історика й археолога П. Курінного, йому пощастило належати до українського студентського товариства, яке збиралось у В. Антоновича і К. Мельник. Там він часто чув щирі й одверті, майже інтимні розповіді В. Антоновича, характеристики археологів, взагалі діячів науки й політики⁵.

З кінця 80-х рр. XIX ст. починається його самостійна науково-дослідницька праця. У 1889 р., ще студентом, брав участь в археологічних розкопках на Соборній площі Чернігова. Опис розкопок і свої міркування він оприлюднив на сторінках місцевої преси⁶. Під час канікул А. Верзилов оглядав городища, записував етнографічний матеріал, вивчав народне життя й звичаї. Звертав увагу молодий дослідник і на юридичні старожитності. У Київському Центральному архіві він вивчав матеріали з історії промисловості й торгівлі в Україні за Литовської доби. Його керівниками у цих заняттях були В. Антонович й І. Каманін. Наслідком копітких архівних пошуків стала наукова праця «Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569»⁷. Дослідження було позитивно сприйнято фахівцями⁸. Пізніше М. Грушевський використав його фактографію у відповідному томі своєї «Історії України-Руси».

У 1891 р. А. Верзилов закінчив університет і, склавши державний іспит 1893 р., оселився в Чернігові. Того ж таки року його обрали на посаду міського секретаря. В останній автобіографії історик зазначав, що при старому режимі не хотів вчителювати, тому й пішов на громадську роботу⁹. У Чернігові А. Верзилов став діяльним членом місцевої української громади. Звичайно, не міг він не звернути увагу й на появу першої в регіоні наукової інституції – ЧАК. На схилі літ А. Верзилов згадував, що спочатку секретарем архівної комісії був П. Тиханов, який нічого не тямив ні в місцевій історії, ні в архівах, ні в археології, та й взагалі був дивакуватою людиною, що відвертало місцевих аматорів від архівної комісії¹⁰. Можливо, тому й сам А. Верзилов почав працювати в ній трохи пізніше – членом ЧАК його обрали на засіданні 7 листопада 1900 р.¹¹ Цікаво, що за спомином історика стати членом архівної комісії йому конфіденційно рекомендував губернатор Є. Андрієвський¹². Протоколи засідань ЧАК свідчать про неабияку активність А. Верзилова в роботі комісії. Його постійна участь в засіданнях, компетентність, зацікавленість у всіх починаннях сприяли загальній повазі до нього. І це не дивно, враховуючи, що за увесь час існування ЧАК він був одним з небагатьох кваліфікованих істориків серед її членів. Видатний український історик Д. Дорошенко цілком справедливо назвав А. Верзилова одним з найвизначних членів ЧАК¹³. У 1902 р. історика обрали до складу Комісії по розробці програми для збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей про Чернігівську губернію. А. Верзилову було доручено складати розділ про археологічні, історичні та юридичні старожитності¹⁴. На спеціальному засіданні 2 листопада 1902 р. він виголосив доповідь «Пам'яті О.М. Лазаревського»¹⁵. У ній А. Верзилов дав оцінку видатному історичному Лівобережній України, почесному членові й одному з фундаторів ЧАК. На схилі віку А. Верзилов зізнавався, що дуже любив О. Лазаревського, хоча ніколи й не бачив його.

Наслідком архівних пошуків історика були наукові доповіді, частину з яких він виголосив на засіданнях комісії. Так, 21 жовтня 1902 р. А. Верзилов виступив з доповіддю «Про польсько-шляхетське землеволодіння на Чернігівщині». На жаль, текст не був опублікований і згодом втрачений. Гадаю, що цікаві факти були викладені краєзнавцем і в іншій доповіді «Замітки про місцеву старовину», яка також не збереглася. 8 березня 1903 р. А. Верзилов виголосив реферат «Уніатські архимандрити в Чернігові»¹⁶. Здається дещо дивним свідчення історика, що виступати з доповідями й друку-

вати їх в «Трудах» архівної комісії його мало не примушував П. Добровольський, правитель справ ЧАК на той час¹⁷. Разом з ним А. Верзилов оглядав старі церкви, монастирі, брав участь у розкопках, хоча й був проти розкопування могил, бо вважав і його, й себе не досить підготовленими задля цього. Загалом, А. Верзилов високо оцінював заслуги П. Добровольського в діяльності архівної комісії. Зокрема, він зауважував, що П. Добровольський вмів працювати, доводити будь-яку справу до кінця і шкодував, що той рано помер.

Не залишився осторонь А. Верзилов під час конфронтації передових діячів комісії з губернатором О. Хвостовим, який намагався обмежити діяльність ЧАК і позбутися «політично неблагонадійних осіб» серед її членів. Свого часу автору цих рядків вдалося знайти унікальну справу департаменту поліції «О Черниговской архивной комиссии» й оприлюднити головний її зміст¹⁸. В одному з документів цієї справи, зокрема, йшлося, що у відповідь на репресії губернатора І. Шраг зібрав засідання за участю кількох членів комісії, зокрема А. Верзилова та П. Добровольського, які, обговоривши обставини, що склалися, написали скаргу на ім'я директора Петербурзького археологічного інституту. Як відомо, боротьба членів ЧАК з губернатором закінчилася на користь останнього. Директор Петербурзького археологічного інституту прийняв рішення, яке повністю задовольнило губернатора: з комісії були виключені деякі її члени, а І. Шраг, М. Коцюбинський, Л. Шрамченко, Б. Полинов, І. Коновал на знак протесту вийшли з її складу. А. Верзилов не полишив комісію, але відмовився від обов'язків голови редакційної секції¹⁹. Він продовжував співпрацювати в ЧАК, відвідував засідання, брав участь в обговоренні наукових проблем, збирав матеріали для нових праць. У 1906 р. разом з іншими місцевими істориками та краєзнавцями підготував «Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 год». Грунтовні знання в галузі археології виявив А. Верзилов на засіданні комісії 6 травня 1911 р., коли обговорювалася доповідь В. Шугаєвського «Татарская Горка» близ г. Чернигова», яку виголосив М. Сахновський. Він висловив думку, що знахідки в цій місцевості не мають ніякого зв'язку з татарами й, очевидно, це пізніша назва. Разом з тим історик зазначив, що дослідження В. Шугаєвського повинно пролити світло на давнє минуле Чернігова, яке невідоме історичній науці²⁰. Зауважимо, що думка А. Верзилова знайшла підтвердження вже в наш час. Зусиллями кількох поколінь археологів були проведені численні дослідження чернігівського дитинця, які дозволили більш ніж на 200 років продовжити історію Чернігова²¹.

У цей час А. Верзилов вже здобув неабиякий авторитет серед мешканців міста своєю енергією, працьовитістю, демократичністю. І тому не дивно, що 18 квітня 1906 р. його обрали міським головою. У своєму слові він зізнався, що не збирався змінювати скромне становище секретаря думи, але, обраний на цю посаду, буде докладати всі свої знання й сили для захисту інтересів громади²². На цю почесну, але й дуже відповідальну посаду його переобирали аж до ліквідації міської думи. Багато корисних справ було зроблено для поліпшення життя городян. Зазначу лише, що в одній з автобіографій А. Верзилов зізнався, що на першому плані в нього була громадська службова робота, на другому плані наукова, а на третьому газетярська²³. Цікаво, що нагороджений за заслуги орденами св. Анни 3-го ступеня й Станіслава 2-го ступеня, міський голова був у полі зору поліції. Так, у таємному повідомленні поліцмейстер зазначав, що у політичному відношенні А. Верзилов є особою з лівими поглядами й пропонував не затверджувати його на новий термін головою міської думи²⁴.

Між тим, він не переривав занять в архівній комісії. Добре володіючи пером і словом, А. Верзилов виступав на засіданнях ЧАК з доповідями й повідомленнями, зокрема про відомих істориків. Скажімо, 6 квітня 1908 р. він виголосив промову в пам'ять про В. Антоновича. Пізніше у вигляді

нарису вона з'явилася в «Трудах» комісії²⁵. Слід зазначити, що любов і повагу до вчителя історик зберіг до кінця життя. У листі до П. Курінного А. Верзилов зізнався: «Сковорода і Антонович мої ідеали»²⁶. Біографічний нарис присвятив А. Верзилов померлому П. Добровольському²⁷. Значною подією в житті Чернігова було проведення XIV Археологічного з'їзду та святкування 1000-ліття першої літописної згадки про Чернігів. Згідно зі спогадами А. Верзилова саме в архівній комісії виникла думка святкувати тисячолітній ювілей Чернігова одночасно з Археологічним з'їздом, що дуже сподобалось графині П.С. Уваровій²⁸. Як делегати від думи й ЧАК, він разом з П. Добровольським їздив до Москви в справах з'їзду. Міській голова й водночас діяльний член ЧАК брав активну участь в підготовці й проведенні XIV Археологічного з'їзду. А. Верзилов був членом Чернігівського Попереднього комітету, на засіданнях якого вносив цінні пропозиції щодо його роботи. Вже на першому засіданні комітету 1 червня 1906 р. краєзнавець виступив з доповіддю про підготовку до з'їзду етнографічної виставки²⁹. До з'їзду А. Верзилов підготував нарис історії Чернігова, уперше надрукований в збірнику «Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления» (1901), коли дума святкувала цей ювілей. Вважалося, що науково-популярний «Очерк истории города Чернигова» (1907) є колективною працею, але насправді авторство належить А. Верзилову. У знайдений автором цих рядків невідомій автобіографії він згадував, що не мав часу, щоб докладно переробляти нарис історії міста й тому не хотів його видавати й підписувати. Та П. Добровольський примусив його похапцем дещо додати й видав коштом міської управи без його підпису³⁰. Після XIV Археологічного з'їзду, коли було виявлено багато нових матеріалів, історик ґрунтовно доопрацював історію Чернігова й довів її до 1612 р. На жаль, рукописи з історії Чернігова й Чернігівщини та інші цінні документи й книжки загинули в 1919 р. Після закінчення роботи XIV Археологічного з'їзду дума на підставі доповіді А. Верзилова й П. Добровольського ухвалила прийняти подаровані експонати виставки, яка була під час з'їзду, й утворити музей. Завдяки А. Верзилову дума взяла під опіку музей архівної комісії, виділяла кошти на придбання старожитностей, утримувала консерватора музею, обов'язки якого виконував приятель і учень П. Добровольського Є. Корноухов.

Працю в ЧАК історик і краєзнавець поєднував з участю в діяльності громадської бібліотеки, «Просвіти», одним із засновників якої він був. Жодна подія наукового й культурного життя міста не залишалась поза його увагою. Ім'я А. Верзилова зустрічаємо серед депутатів від думи на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві.

1917 р. змінює життя А. Верзилова. Історик пориває з кадетською партією, в якій перебував з 1905 р., і вступає до партії автономістів-федералістів. Його обирають товаришем міського голови, а у 1918 р. знову міським головою. У бурхливі часи національної революції А. Верзилов брав активну участь у розбудові українського життя в Чернігові. Він став директором першої української гімназії, читав курс лекцій «История Украины и Руси с XI по XVII в.» та історії Чернігова на учительських та кооперативних курсах, у Чернігівському народному університеті, виступав з доповідями про І. Мазепу, М. Драгоманова, Л. Глібова тощо. Почав писати українською мовою. У цей час А. Верзилов опікувався збереженням чернігівських музеїв, неодноразово наголошував на необхідності їхнього об'єднання. Коли була створена відповідна комісія з представників 18 організацій, А. Верзилов разом з Є. Корноуховим та М. Сахновським увійшов до її складу від ЧАК та міського музею³¹. 30 квітня 1919 р. історик і краєзнавець звернувся до Комітету охорони пам'яток старовини з проханням призначити його завідуючим міським історичним музеєм «в память тысячелетия г. Чернигова», додавши своє *scurriculum vitae*³². У 1918 р. відбулося лише два засідання ЧАК: 12 та 30 листопада. Обидва були

присвячені пам'яті Л. Глібова, життя якого було тісно пов'язане з Черніговом. На засіданні 30 листопада А. Верзилов головував і поділився споминами про байкаря, окреслив головні етапи його життя та діяльності. Історик запропонував помістити портрет Л. Глібова на книжковому складі, а на будинку, де він жив, встановити пам'ятну дошку³³. Додам, що на цьому засіданні доповіді вперше виголошувались українською мовою. У цей останній період діяльності комісії А. Верзилов виконував обов'язки голови ЧАК. Про це свідчить цікавий документ-посвідка в.о. голови комісії А. Верзилу на дозвіл проводити в межах Чернігівської губернії дослідження пам'яток старовини й мистецтва, зокрема архівів і бібліотек. Досвідченому фахівцю було доручено здійснити заходи щодо охорони пам'яток від знищення, пошкодження або грабування. Усім ревкомам та комбідам пропонувалось сприяти йому в цьому дорученні. Датований 2 серпня 1919 р., документ підтверджує тезу автора цих рядків про те, що ЧАК ще існувала у 1919 р. і свідчить, що А. Верзилов фактично очолював комісію в цей надзвичайно складний час³⁴.

У 1920–1921 рр. А. Верзилов мешкав у Єлисаветграді, де був лектором з українознавства. Повернувшись до рідного міста, працював у губміськкомунгоспі, головою розбіркової комісії при Чернігівському губархіві, вчителював. Останнім місцем його роботи був землевпорядний технікум. 3 грудня 1928 р. він подав заяву про звільнення у зв'язку з хворобами й нездатністю належного викладання³⁵. Але пенсія в 17 крб. 82 коп. не дозволяла навіть прохарчуватись, і старий історик вимушений був звернутись за допомогою до акад. Д. Багалія. У листі від 5 жовтня 1929 р. він між іншим зазначав: «З 1882 р. живу трудом своїх рук і голови, служив без перерви з 1893 р. до 1929 р., буди на радянській службі з перших її приходів, наукових друкованих праць маю за 40». Закінчив листа словами: «Допоможіть у пам'ять В.Б. Антоновича й Драгоманова, наших спільних учителів»³⁶. Є відомості, що за отримання персональної пенсії для нього клопоталися М. Грушевський та А. Кримський.

Проте, незважаючи на нестатки й хвороби, А. Верзилов продовжував, і то досить активно, займатись наукою. У 20-х рр. він оприлюднив кілька важливих розвідок про старожитності³⁷ та наукове життя в Чернігові³⁸. Обидві праці не тільки свідчать про глибокі знання, а й про любов до рідного міста та його багаті історії. Остання праця цікава ще й тим, що дає нам уявлення про характер діяльності ЧАК в останні роки її існування. Неабиякий авторитет мав А. Верзилов у наукових колах. Місцеві історики та краєзнавці обрали його вченим секретарем Чернігівського наукового товариства. Водночас А. Верзилов був членом бюро секції наукових робітників і членом секції наукової роботи чернігівського Робосу. У міру сил історик виступав на засіданнях наукового товариства, перед громадськістю з лекціями, споминами, зокрема про Л. Глібова, М. Коцюбинського, інших культурних діячів Чернігова. І в поважному віці історик зберіг добру пам'ять й талант яскраво й емоційно виголошувати промови. Цікавий з цього приводу уривок з його листа до М. Могилянського від 2 лютого 1928 р.: «Бачу, що ні я сам, ні люди не вміли використати моїх здібностей до письма й до усного викладу і я ще й тепер виступаю з лекціями й публичними промовами, не тільки не пишучи їх, але навіть і не складаючи конспектів»³⁹. У цей час історик оприлюднив спомини про В. Антоновича й М. Костомарова⁴⁰, підготував біографічний нарис про відому в Чернігові громадську діячку Ф. Шкуркіну-Левицьку⁴¹.

Співробітничав А. Верзилов і з установами Всеукраїнської Академії наук. На мою думку, до цієї праці його притягнув давній товариш по університету М. Грушевський. Щойно після повернення в Україну, видатний історик вперше відвідав Чернігів. Як засвідчив у своїх споминах історик В. Дубровський, «найбільше часу провів М.С. Грушевський з істориком А. Верзиловим, колишнім міським

головою в Чернігові і членом старої української Громади в ньому, – бо обидва вони були учнями проф. В.Б. Антоновича й зналися змолоду»⁴². А. Верзилов активно включився в роботу Постійної комісії УАН-ВУАН по складанню Біографічного словника діячів України, упорядкував список діячів Чернігівщини з 1764 р. й до сучасності, підготував біографії визначних членів ЧАК П. Добровольського та П. Дорошенка, повідомив голову Постійної комісії М. Могилянського, що взявся писати про людей, які померли в Чернігові за часів революції. Був історик і членом академічної Комісії старого Чернігова. В анкеті за 1928 р. А. Верзилов писав, що на замовлення московського «Общества связи с заграницей» підготував нарис «Чернігів і Чернігівщина». Але мої пошуки цього цікавого, очевидно, рукопису в московських архівах були марними.

Як це не парадоксально звучить, але смерть А. Верзилова від страшної недуги, напевно, позбавила його від жахливої участі багатьох українських науковців, громадських та культурних діячів. Прожив би історик ще кілька років і, гадаю, вал репресій поглинув би й його. Арешт, допити, тортури і приниження людської гідності, а далі – вимушені зізнання й куля чи в кращому випадку табір, клеймо «ворог народу» з усіма наслідками для родини. І ніхто не зважив би на вік, хворобу, заслуги перед містом старого інтелігента. Сумніватися саме в такій участі, здається, не доводиться. Адже ім'я А. Верзилова було вже на прикметі в ДПУ. Достатньо навести хоча б уривок з секретних колись матеріалів: «Весь час на чолі товариства були буржуазно-націоналістичні, класово-ворожі елементи як Холодний, Заушкевич, Верзілов, Кошанівський»⁴³.

Зі смертю вченого був втрачений архів, який він накопичував після повернення до Чернігова в 1922 р. Попередній, незрівнянно багатший, разом з бібліотекою знищили таращанці, які зайняли його будинок. На жаль, авторів не пощастило дізнатись про долю його родини, в якій, можливо, й зберігалися якісь матеріали й особисті речі А. Верзилова. Насамкінець кілька слів щодо оцінки постаті нашого славного земляка. Виступаючи на захисті дисертації, мій офіційний опонент, один з небагатьох справжніх знавців історії ЧАК, кандидат історичних наук, доцент О. Коваленко між іншим зауважив: «Г.М. Курас не приховує симпатії та співчуття до своїх «героїв», але часом втрачає почуття міри. Зокрема, при всій повазі до особи А.В. Верзилова, важко погодитись з твердженням дисертанта, що він «повинен залишитись у пам'яті всіх поколінь народу України»⁴⁴. Очевидно, мій опонент мав рацію – то було певне емоційне перебільшення. Проте, поза сумнівом, А. Верзилов залишив помітний слід в історії Чернігова кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., був одним з найвидатніших членів ЧАК і значною мірою сприяв тому, що вона стала однією з провідних наукових інституцій України того часу.

1. Курас Г. Громадський діяч, краєзнавець // Деснянська правда. – 1990. – 27 липня.

2. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / Упорядкування, передмова та примітки С. Кочерги. – Нью-Йорк, 2002. – С. 129.

3. Курас Г. Український історик та краєзнавець А.В. Верзілов (1867 – 1931) // Тези доповідей і повідомлень на V Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 66–67; Руденко В. Опальний голова із «Анною» і «Станіславом» // Чернігівські відомості. – 2002. – 29 березня; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі (до 135-річчя від дня народження А.В. Верзилова) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 108–110.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБВУ). – Ф. Х. – Спр. 4930. – Арк. 2.

5. Аркадій Васильович Верзілів // Архів Української Вільної Академії Наук (далі – УВАН) у США. – С. 2.

6. Черниговские губернские ведомости. – 1889. – 2, 9 июля.

7. Верзилов А.В. Очерки торговли Южной Руси с 1480–1569. – Чернигов, 1898.

8. [Рец.] А.В.Верзилов. Очерк торговли Южной Руси с 1480–1569. – Чернигов, 1898 // Киевская старина. – 1899. – № 9. – Отд. 2. – С. 119–121.

9. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-612. – Спр. 455. – Арк. 6 зв.
10. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 45.
11. Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 6.
12. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 5.
13. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 157.
14. Труды ЧАК. – Чернигов, 1902. – Вып. 5. – С. 33.
15. Там само. – Отд. II. – С. 13–20.
16. Там само. – С. 108.
17. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 7–8.
18. *Курас Г.М.* До історії Чернігівської губернської архівної комісії // Архіви України. – 1994. – № 1-6. – С. 92–96.
19. Там само. – С. 95–96.
20. Труды ЧАК. – Чернигов, 1913. – Вып. 10. – С. 215.
21. *Коваленко В.П.* Итоги и перспективы изучения древнего Чернигова // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению. Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 67.
22. Десна. – 1906. – 20 апреля.
23. *Верзилов А.В.* Автобіографічні відомості. 1924 р. // ІР НБВУ. – Ф. X. – Спр. 4930. – Арк. 8.
24. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп. 2. – Од. зб. 1373. – Арк. 5 зв.–6 зв.
25. Труды ЧАК. – Чернигов, 1910. – Вып. 7. – С. 145–153.
26. А. Верзилів. Д-ві Курінному // Архів УВАН у США. – С. 1.
27. Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 195–204.
28. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 5.
29. Десна. – 1906. – 31 мая.
30. Аркадій Васильович Верзилів // Архів УВАН у США. – С. 6.
31. Боротьба. – 1919. – 12 лютого.
32. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 30 – 31.
33. Черниговская мысль. – 1918. – 20 ноября.
34. ДАЧО. – Ф. Р-593. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 33, 100.
35. ДАЧО. – Ф. Р-612. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 10.
36. ІР НБВУ. – Ф. I. – Спр. 45630. – Арк. 2.
37. *Верзилов А.* Найдавніший побут Чернігівської околиці // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 62–79.
38. *Верзилов А.* Наукове життя в Чернігові в 1914–1924 рр. // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 180–183; Кн. 4. – С. 181–183.
39. ІР НБВУ. – Ф. X. – Спр. 4933. – Арк. 16 зв.
40. Україна. – 1928. – № 6. – С. 82–83.
41. ІР НБВУ. – Ф. X. – Спр. 4939.
42. *Коваленко О., Курас Г.* Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 152.
43. *Ткаченко В., Ігнатенко М.* Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років // Сіверянський літопис. – 1995. – № 2. – С. 56.
44. Відгук про дисертацію Г.М. Кураса «Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України», представлено на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук по спеціальності 07.00.09. – Історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження офіційного опонента кандидата історичних наук, доцента, декана історичного факультету Чернігівського педінституту ім. Т.Г. Шевченка О.Б.Коваленка. Зберігається в архіві Г. Кураса. – С. 5.

Валерій Пристайко

Участь П. Добровольського в роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Петро Михайлович Добровольський народився 28 (16) січня 1871 р. в селі Яриловичі Городнянського повіту Чернігівської губернії в сім'ї священика. Протягом 1888–1894 рр. він навчався у

Чернігівській духовній семінарії, після закінчення якої склав іспити «на звання учителя церковно-приходської школи, был псаломщиком ц[еркви] г. Чернигова и где-то числился церковно-приходским учителем; в то же время он служил в конторе Губернской Земской больницы, а затем надзирателем и учителем пения в Сиротском Доме»¹. Водночас у 1895–1902 рр. П. Добровольський служив у Чернігівській духовній консисторії. Цікавий факт: коли П. Добровольського запитували, чому він не став священником, він відповідав, «что он видит в сане священника высокое звание, которое не мог бы по совести носить»². Наприкінці 90-х рр. XIX ст. він розпочав студіювати місцеву церковну історію – у 1899 р. вийшла друком брошура П. Добровольського «Памятники времен Святителя Феодосия Углицкого в Черниговском Елецком Успенском монастыре», в якій було зібрано його статті, опубліковані в «Черниговских епархиальных известиях»³. До цього ж часу відносяться й роботи, присвячені Святому Димитрію Ростовському: «Книги Святого Димитрия Ростовского» (1899), «Опись хозяйства Елецкого монастыря, составленная Святым Димитрием Ростовским» (1909), «Из жизни двух Святителей Димитрия и Феодосия»⁴.

У 1900 р. П. Добровольський виявив у архіві Троїцько-Іллінського монастиря і оприлюднив «царские патриаршие грамоты, хранящиеся в ризнице Троицкого Архиерейского Дома»⁵. Проте найбільше уваги П. Добровольський приділяв Єлецькому монастирю, історії якого він присвятив велику працю, надруковану в 1901 р. Крім загального нарису історії обителі П. Добровольський досить докладно схарактеризував діяльність настоятелів, а також монастирські святині та визначні пам'ятки. Побудована значною мірою на нововиявлених документах, студія П. Добровольського стала значним внеском у регіональну історіографію.

У січні 1899 р. П. Добровольський виступив на засіданні Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК) з двома цікавими доповідями: «Замечания на работу командированного из Харькова для ознакомления с местными архивами молодого ученого Плохинского к описанию архива Елецкого монастыря» та «Архимандрит Елецкий Нил Березовский (1722–26 гг.)»⁶. У 1900 р. в «Земском сборнике Черниговской губернии» було надруковано його нарис «Старинные украинские тракты».

У вересні 1902 р. П. Добровольський став правителем справ ЧАК. Слід зазначити, що ця інституція натоді переживала важкі часи. Переважна більшість членів комісії з числа місцевих чиновників не мала ні бажання, ні часу займатися впорядкуванням архівів. Чи не єдиним досягненням було створення історико-археологічного музею, відкритого для відвідувачів у 1897 р.⁷ Завдяки П. Добровольському робота ЧАК помітно активізувалася, значною мірою оновився її склад. Засідання почали проводитися прилюдно. На них виголошувалися реферати про творчість Г. Сковороди, Т. Шевченка, Г. Успенського, лунали вимоги щодо вільного розвитку української мови та культури. Депутація від комісії взяла участь в урочистому відкритті пам'ятника І. Котляревському у Полтаві. Група членів комісії, до складу якої входив М. Коцюбинський, склала ґрунтовну Програму для збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей по Чернігівській губернії, яка визначила напрями дослідницької роботи в галузі краєзнавства.

Суттєво покращилася робота комісії в сфері архівної справи. За часів П. Добровольського було вироблено чіткий порядок розгляду справ, призначених до знищення в установах і відомствах не тільки Чернігівської губернії, але й сусідніх – Київської, Полтавської, Волинської та Мінської, де архівних комісій не існувало. За рахунок відібраних документів, що мали історичне значення, при ЧАК було створено невеликий архів. До нього передавали матеріали про економічний стан селян-

ських господарств, рекрутські набори, зловживання чиновників та ін. Але вибіркового метод поповнення архіву був не зовсім виправданим, оскільки призводив до розпорошення й дроблення фондів, що мали цінність саме у повному складі⁸. Того ж таки року на підставі архівних джерел П. Добровольський підготував студію «Путешествие Императрицы Екатерины II через Черниговский край», яка була надрукована у 5-у випуску «Трудов» ЧАК.

П. Добровольський брав активну участь у науковому житті, нарадах присвячених діяльності архівних комісій, працював над проектом «Положення» про архівні комісії тощо. Як правитель справ він вів листування комісії з установами та дослідниками, всіляко сприяв поповненню бібліотеки ЧАК. До речі, у 1909 р. П. Добровольський передав до ЧАК власну бібліотеку. Під час своїх поїздок по губернії він зазвичай встигав оглянути церковні й монастирські бібліотеки, фамільні архіви і домопитись про передачу до комісії унікальних старожитностей⁹.

Протягом 1902–1903 рр. П. Добровольський досліджував архів Чернігівської чоловічої гімназії й опублікував у «Черниговских губернских ведомостях» велику добірку документів з історії цього навчального закладу. Як слушно стверджували сучасники, завдяки саме П. Добровольському Чернігів налагодив зв'язки з провідними науковими центрами. Дослідники, які приїздили до Чернігова, з вдячністю відгукувались про П. Добровольського, який зі знанням справи й незмінною люб'язністю допомагав їм у музейних та архівних пошуках¹⁰.

1905 року П. Добровольського обрали гласним Чернігівської міської думи, а в 1906 р. – її секретарем, але свою роботу в ЧАК він не припиняв. До речі, П. Добровольський висував проект об'єднання усіх чернігівських музеїв в один потужний заклад¹¹. Слід додати, що він займався ще й археологією, брав участь в Археологічних з'їздах, зокрема був одним з організаторів XIV Археологічного з'їзду у Чернігові, що відбувся в серпні 1908 р.

Помер П. Добровольський 3 вересня (21 серпня) 1910 р. і похований у Чернігові. Він відіграв важливу роль у розгортанні архівних та історико-краєзнавчих студій в регіоні й домогся перетворення ЧАК у серйозний науково-просвітницький осередок.

1. Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1911. – Вып. 8 – С. 196.

2. Там само.

3. Там само.

4. Там само. – С. 197.

5. Там само.

6. Там само. – С. 198.

7. Коваленко О. Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976 – № 12. – С. 122.

8. Войцехівська І.Н., Семергей О.Л. Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1995 – № 6. – С. 109.

9. Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8 – С. 202.

10. Там само. – С. 200.

11. Енциклопедія історії України: в 5 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 420.

Лариса Юдіна

Діяльність та доробок Чернігівської губернської вченої архівної комісії у вітчизняній історіографії

Згідно із затвердженим 1884 р. «Положенням про губернські архівні комісії» пріоритетними напрямками їхньої діяльності були: розбирання архівних матеріалів (виділення серед них таких, що підлягають знищенню, й таких, що за своєю науковою значимістю повинні зберігатися в історичних архівах); складання описів та покажчиків до архівних справ й запровадження їх у науковий обіг¹. Комісіям також надавалося право досліджувати будь-які інші пам'ятки старовини, що призвело до розширення їх функцій від архівознавства та археографії до археологічних досліджень та охорони пам'яток, фольклорно-етнографічних студій, створення місцевих музеїв, видавничої та популяризаторської діяльності². Це дозволило архівним комісіям набути статусу наукових товариств красназнавчого профілю³.

Досить багатим фактичним матеріалом, проте недостатнім аналізом й узагальненнями відрізняються перші згадки про діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧАК) у роботах П. Добровольського, А. Верзилова, О. Лазаревського, В. Рудакова та І. Шрага⁴.

У 20–40-х рр. минулого століття побачили світ праці Д. Дорошенка, А. Верзилова, М. Кибальчича, К. Коцюбинської, М. Ткаченка та П. Федоренка⁵, в яких дано позитивну оцінку діяльності ЧАК.

У післявоєнний період окремі аспекти історії ЧАК вивчали Н. Бржостовська, Н. Плетньова, О. Шведова та В. Сарбей⁶.

Лише у 70-х рр. ХХ ст. О. Коваленко здійснив першу спробу узагальнити діяльність ЧАК за увесь період її існування. Одна з його робіт присвячена діячів комісії М. Подвойському⁷, інша – безпосередньо історії діяльності ЧАК⁸. Автор простежує основні етапи діяльності комісії, вказує на перешкоди, з якими вона зіткнулася в період становлення та перші роки свого функціонування, відзначає позитивні наслідки роботи ЧАК.

У 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. діяльність ЧАК та її членів стала предметом вивчення, аналізу й узагальнень Г. Кураса⁹. 1992 р. він захистив дисертаційне дослідження «Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України», в якому на підставі архівних джерел та друкованих матеріалів, зібраних в архівах, музеях та бібліотеках Росії й України, висвітлено діяльність ЧАК упродовж усього періоду її існування, розкрито основні напрями її багатопланової діяльності, визначено коло проблем, якими займалися члени архівної комісії, проаналізовано наукову спадщину ЧАК, дано оцінку її внеску у розвиток історичної науки¹⁰.

Студія Г. Кураса містить біографічні дані про активних членів ЧАК, які сприяли становленню історичної науки, краєзнавства, архівної та музейної справи в Україні, – А. Верзилова, П. Добровольського, Є. Корноухова, І. Шрага, М. Могилянського¹¹.

У середині 90-х рр. минулого століття діяльність архівних комісій в Україні плідно досліджував І. Симоненко. Його численні публікації¹² склали підґрунтя для дисертаційного дослідження «Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець ХІХ–початок ХХ ст.)». На підставі зібраного та досконало опрацьованого архівного матеріалу й опублікованих документів науковець здійснив комплексний аналіз напрямів діяльності комісій, їхньої внутрішньої структури, організації та особли-

востей функціонування, персонального складу, форм та методів роботи, узагальнив досвід та здобутки цих наукових осередків¹³. Помітне місце в дослідженні посідає й ЧАК.

Наявність у дисертації І. Симоненка біографічного словника визначних членів архівних комісій та списку виявленої літератури дає можливість використовувати її результати при підготовці довідкових, біографічних, бібліографічних видань, розробці історії архівної, музейної та археографічної справи, краєзнавства, при проведенні досліджень в галузі археології, етнографії, охорони пам'яток історії та культури, створенні навчальних посібників, підготовці спецкурсів¹⁴.

Проаналізовані вище наукові праці свідчать про досить високий рівень вивченості тематики, пов'язаної з історією ЧАК, та про невичерпний інтерес дослідників до її діяльності.

1. *Иконников В.С.* Губернские ученые архивные комиссии. 1844–1890. – К., 1892. – С. 2.

2. *Симоненко І.М.* Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX – початок XX ст.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 12–13.

3. Там само. – С. 15.

4. *Рудаков В.Е.* Археология и история в Трудах губернских ученых архивных комиссий // Исторический вестник. – 1901. – Т. 86; *Лазаревский А.М.* Черниговские архивы // Киевская старина. – 1902. – Т. 76. – № 2. – От. 2. – С. 90–92; *Шраг І.Л.* А.М. Лазаревский. Некролог // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – № 11. – С. 145–160; *Добровольский П.* Отчет о состоянии и деятельности ЧАК до 1903 года // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК). – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. I. – С. 72–98; *Його ж.* Общий обзор деятельности ЧАК за 1905–1908 гг. // Труды ЧАК. – Чернигов, 1908. – Вып. 7. – С. 106–127; *Верзилов А.В.* П.М. Добровольский // Земский сборник Черниговской губернии. – 1910. – № 11-12. – С. 159; *Його ж.* П.М. Добровольский. Биографический очерк // Труды ЧАК. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 195–204.

5. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С. 202–203; *Верзилов А.В.* Наукове життя в Чернігові в 1914–1924 рр. // Україна. – К, 1925. – Кн. 3. – С. 180–183; *Федоренко П. О.М.* Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 22–50; *Його ж.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. Праці історично-краєзнавчої секції. – Чернігів, 1931. – Т. 1. – С. 25–34; *Ткаченко М.* З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 484–500; *Коцюбинська К.* Коцюбинський як член Чернігівської ученої архівної комісії // Музей М. Коцюбинського в Чернігові [До 75-річчя з дня народження М. Коцюбинського]. – Чернігів, 1939. – 36. 1. – С. 39–42; *Кибальчич М. М.* Коцюбинський в архівній комісії // Радянське літературознавство: Наукові записки. – К., 1940. – Кн. 5–6. – С. 193–212.

6. *Бржостовская Н.В.* Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов // Труды Московского государственного историко-архивного института. – М., 1954. – Т. 5. – С. 113; *Шведова О.И.* Указатель «Трудов» губернских ученых архивных комиссий и отдельных их изданий // Археографический ежегодник за 1957 год. – М., 1958. – С. 429–430; *Сарбей В.Г.* Вклад губернских архивных комиссий в историографию Украины // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 264–269; *Плетньова Н.О.* Радянське архівне будівництво на Чернігівщині // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 61–62.

7. *Коваленко О.Б.* М.І. Подвойський у Чернігівській архівній комісії // Український історичний журнал. – 1974. – № 1. – С. 86–89.

8. *Коваленко О.Б.* Чернігівська архівна комісія (До 80-річчя з дня заснування) // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 121–125.

9. *Курас Г.М.* Музей Черниговской ученой архивной комиссии // Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 90-летию Черниговского исторического музея: Тезисы докладов. – Чернигов, 1986. – С. 23–25; *Його ж.* Деятельность Черниговской архивной комиссии (1896 – 1918) по развитию исторического краеведения // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 139–140; *Його ж.* Исторична топографія у науковій спадщині Чернігівської архівної комісії // Друга обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів, Ніжин, 1988. – Вып. II. – С. 23–24; *Його ж.* Деятельность Черниговской ученой архивной комиссии по изучению городов и сел // Вторая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: Тезисы докладов и сообщений. – Пенза, 1989. – С. 84; *Його ж.* История Черниговщины второй половины XVIII ст. в «Трудах» Черниговской архивной комиссии // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 69–70; *Його ж.* Деятельность Черни-

говской ученой архивной комиссии накануне и в период 1-й российской революции // Первая российская революция 1905–1907 гг. в свете нового исторического мышления: Тезисы республиканской научной конференции. – Горловка, 1990. – Т. 1. – С. 55–58; *Його ж.* Чернігівський історик та краєзнавець Є.О. Корноухов // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 41–42; *Його ж.* Український історик та краєзнавець А.В. Верзілов // П'ята Всеукраїнська конференція «Розвиток українського краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»: Тези доповідей та повідомлень. – К.; Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 66–67; *Його ж.* Грицько Коваленко і його «Українська історія» // Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.)»: Тези доповідей. Частина друга. – К.; Миколаїв, 1992. – С. 32–33; *Його ж.* Церковная история в научном наследии Черниговской губернской ученой архивной комиссии (1896–1919) // 1000 років Чернігівської єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1992. – С. 103–106.

10. *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України. – Автореф. дис. ... канд. імт. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 19 с.

11. Там само. – С. 16–17.

12. *І.М. Симоненко* Дослідження пам'яток українського козацтва губернськими вченими комісіями України (кін. XIX–поч. XX ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – Вип. 6. – К., 1997. – С. 49–60; *Його ж.* Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України // Вісник українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1998. – № 2. – С. 23–37; *Його ж.* Внесок вчених архівних комісій України у розвиток історичного краєзнавства на Україні // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 41–46; *Його ж.* Вклад вчених архівних комісій у розвиток мережі місцевих музеїв України // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи. – К., 1999. – С. 35–37; *Його ж.* Історіографія вчених архівних комісій України (в контексті генези вітчизняної історичної науки) // Наукові записки [Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України]. – К., 1999. – Т.4. – С. 350–372; *Його ж.* Київська вчена архівна комісія // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 140–15.

13. *Симоненко І.М.* Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX – початок XX ст.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – С. 3.

14. Там само. – С. 5.

Раїса Воробей

Організація архівної справи і діловодства у Чернігівському губернському правлінні в другій половині XIX ст.

Майбутнє системи державного управління значною мірою впливає з досвіду минулого. Тому необхідно звернутися до становлення та розвитку системи державно-управлінських відносин, розвитку давніх традицій діловодної та архівної служби установ Чернігівської губернії.

Зауважимо, що законодавство другої половини XIX ст. виписувало чіткі правила ведення діловодства та формування відомчих архівів окремо для губернського правління та присутствій, хоча відстежуються стійкі тенденції та вимоги щодо акуратного ведення і оформлення справ та забезпечення умов для надійного їх зберігання в відомчих архівах.

Виконавчим органом при губернаторі в другій половині XIX ст. було губернське правління, діяльність якого охоплювала усі напрями управління губернією та очолювалась, спрямовувалась і керувалась губернатором. Основні функції губернського правління, яке складалося із загального присутствія й канцелярії, полягали в оприлюдненні указів Сенату та інших державних органів й нагляді за поліцейськими, фінансово-податковими та судовими установами.

За визначенням закону, губернське правління «есть высшее в губернии место, управляющее

оною, в силу законів, именем Императорского Величества»¹. Тому найбільш важливі документи загально-губернського рівня формувалися та зберігалися в архіві губернського правління. Підпорядковано-вувалось губернське правління Сенату й перебувало у віданні Міністерства внутрішніх справ, проте це не означало, що губернське правління мало статус вищий за губернатора чи рівний з ним. Це була установа, яка сприяла здійсненню губернатором його повноважень і відала усіма справами, окрім питань, віднесених до компетенції канцелярії губернатора, що стосувалися управління губернією.

Роль загального присутствія губернського правління полягала в ознайомленні з новими законодавчими актами та розпорядженнями, участі в окремих господарських справах (наприклад, спільна участь з казенною палатою у торгах) і, насамкінець, обговоренні деяких питань організації роботи та діловодства губернського правління. Усі основні справи губернського правління були зосереджені в канцелярії правління².

Загальне присутствіє губернського правління займалося формуванням та зберіганням архівних документів правління. В архіві губернського правління зберігалися усі завершені справи губернського правління, справи канцелярії губернатора, губернських комітетів та комісій, а також канцелярії губернського прокурора. До архіву надходили також наряди, реєстри, книги, статuti, які не використовувалися в поточному діловодстві. Про прийняття справ на зберігання та їх знищення архіваріус доповідав загальному присутствію правління. Щорічно губернське правління розглядало описи справ терміном зберігання до десяти років та подавало документи на затвердження губернатору. Законодавство чітко визначало склад комісії для знищення архівних справ по закінченню термінів їх зберігання: асесор чи радник губернського правління, один з помічників губернського прокурора та один чиновник за згодою губернатора. До обов'язків членів комісії входило складання описів справ, виділених для знищення, представлення їх на затвердження губернатору та здійснення знищення чи продажу документів на паперову фабрику. Якщо губернатор мав сумніви щодо правильності прийнятого рішення про виділення документів до знищення, слід було звернутися за дозволом з цього приводу до Міністерства внутрішніх справ³.

Нагляд за роботою архіву здійснював один із радників загального присутствія за дорученням губернатора. Щорічно повним складом загального присутствія губернського правління здійснювались перевірки архіву та складалися довідки про стан, недоліки та заходи щодо покращення архівної справи. Функції загального присутствія губернського правління визначаються більшою мірою як організаційно-розпорядчі по відношенню до канцелярії губернського правління. Окрім визначеного кола повноважень, призначення загального присутствія полягало в здійсненні нагляду та контролю за діяльністю відділень канцелярії губернського правління.

Усі справи, що розглядалися в губернському правлінні, поділялися на судові та адміністративні. Судові справи вирішувалися колегіально, шляхом прийняття постанов присутствія губернського правління більшістю голосів. Адміністративні справи, які потребували обговорення у губернському правлінні, також вирішувалися шляхом голосування, приймалися більшістю голосів і затверджувалися губернатором. Ті ж справи, які передбачали тільки виконання існуючих законодавчих приписів, вирішувалися губернатором чи віце-губернатором або розписувалися для виконання окремим установам чи посадовим особам. Законодавство чітко виписувало порядок вирішення питань та оформлення прийнятих у колегіальному порядку рішень – у разі виникнення суперечок між членами правління з приводу окремих питань, у журнал правління вносився запис із рішенням більшості, а думка

іншої сторони додавалася до журналу, який надавався губернатору на затвердження. Якщо голоси членів присутствія поділялися порівну, то вирішальним був голос губернатора. Зауважимо, що меншість мала право в семиденний термін після прийняття рішення звертатися до Міністерства внутрішніх справ із своєю думкою щодо даного рішення. Семиденний термін встановлювався з дня повернення до губернського правління журналу з підписаним рішенням.

Кожне рішення губернського правління, записане в журналі, візувалося прокурором: «прокурор на просмотренных журналах отмечает: «читал» и выставляет число»⁴. Справи, що підлягали терміновому виконанню, розглядалися членами правління, затверджувалися губернатором, ревізувалися прокурором, відповідним чином оформлювалися та виконувалися протягом одного дня. Після того, як постанова губернського правління вступала в законну силу, вона могла бути відмінена чи скасована тільки імператором чи Сенатом. Подання щодо необхідності внесення змін до постанови губернського правління вносилося до Сенату губернатором чи губернським правлінням. Проте в деяких випадках губернське правління могло вносити поправки до власного рішення⁵.

Переважна більшість управлінських рішень на рівні губернії, спрямованих як на реалізацію державних цілей, стратегії їх досягнення, основних функцій держави, державної політики, так і організації державного управління на території губернії, приймалася губернатором особисто шляхом надання певних директив різним ланкам системи місцевої влади. Особливо важливі листи виконувалися згідно з резолюцією губернатора, а відповіді на них відправлялися за підписом губернатора чи віце-губернатора. Листування губернського правління на рівному та нижчому рівнях відбувалося за підписами управляючого відділенням та діловода. Укази Сенату, які отримувало губернське правління, зберігалися разом із відповідною справою, їх копіювання заборонялося.

За ведення справ відповідали діловоди, зберігання та передачу документів до архіву – помічники діловодів. Радники, губернський інженер, губернський лікарняний інспектор і асесор, окрім обов'язків членів загального присутствія, наглядали за веденням діловодства у своїх відділеннях. За стан діловодства губернського правління відповідав віце-губернатор⁶.

Губернське правління здійснювало загальний нагляд за станом архівної справи й діловодства усіх губернських присутствій.

З метою здійснення державно-управлінських функцій губернські присутствія зобов'язували установи волосного рівня надавати інформацію з різних питань. Процедура виконання управлінських рішень губернського рівня частково висвітлена М. Астиревим у книзі «В волостних писарях» у контексті характеристики діяльності волосних правлінь. Автор засвідчив факт існування численних губернських установ, які вимагали у волосного правління термінового виконання своїх рішень: повітове у селянських справах присутствіє, повітова і губернська земські управи, військове присутствіє, училищна рада, дворянська опіка, поліцейське управління, казенна палата, губернське правління, палата державного майна, казначейство, мировий з'їзд і мирові судді, ісправник, становий, судовий слідчий, судовий пристав, губернський статистичний комітет, агент земського страхування та багато інших. На листах і запитах від цих установ найчастіше містилися такі резолюції: «немедленно доставить; безотлагательно распорядиться; с нарочным донести; лично явиться; розыскать; составить; оценить; выслать и до бесконечности... ..волосные правления служат весьма важным источником, из которого самые разнообразные учреждения почерпают всевозможные статистические сведения и справки, статистика делается в волосных правлениях»⁷. Звичайно, великий обсяг документації у волосних правліннях вимагав надзвичайно уважного ведення діловодства, насправді ж досить часто

зустрічаються циркуляри та листи губернських установ на адресу волосних правлінь із зауваженнями щодо порушень термінів їх виконання.

Канцелярія кожного з присутствій складалася із секретарів, діловодів, столоначальників, протоколістів, реєстраторів та інших чинів, а також канцелярських служителів відповідно до особливих положень. Канцелярії поділялися на відділення, столи чи «делопроизводства». Працівники канцелярії зобов'язувалися в дні роботи присутствій приходити на роботу за годину раніше, ніж відвідувачі, й здійснювати прийом громадян тільки в спеціально визначених для цього місцях у канцелярії.

Усі присутствія формували свої архіви, які склалися з поточних та завершених справ і поповнювалися щороку. Поточний архів складали статuti, положення, інструкції та інші документи, необхідні для щоденної роботи. Справи, розгляд яких був завершений, складали постійний (завершений) архів. Жодна справа після завершення не могла знаходитися у канцелярії більше трьох років, вона підлягала обов'язковій передачі до архіву. Справи передавалися до архіву по описах із складанням розписки. Законодавством передбачалося, що

«63. Все сданные в архив дела должны быть содержимы в надлежащей исправности и порядке.

64. Всем делам, в архиве состоящим, содержится опись по алфавиту и по номерам, дабы в случае справок не было затруднения в приискании и никакое дело не могло утратиться»⁸.

Члени присутствій були зобов'язані не менше ніж раз на рік оглядати архіви, порушення цієї вимоги тягло за собою відповідальність за законом. Визначалося, що в кожному присутствії повинні зберігатися усі табелі, відомості, карти, плани, креслення та інші документи відомства присутствія. У разі виділення документів до знищення, необхідно було виносити це питання на розгляд спеціально створеної у кожному присутствії комісії; остаточний дозвіл на знищення давався губернатором чи управляючим державним майном у губернії.

Зауважимо, що існували чіткі правила оформлення та ведення документації, що надходила до присутствій. Уся вхідна кореспонденція обов'язково мала реєструватися секретарем, тобто на документі вказувався рік, місяць і день його надходження. Термін, що відводився на розгляд звернень до присутствій, становив не більше шести місяців, хоча рекомендовано було розглядати звернення якомога швидше. Процедура розгляду кожної справи складалася із доповіді секретаря по суті справи, обговорення членами присутствія обставин справи й прийняття рішення. Рішення мало прийматися у той же день, коли відбувався розгляд справи; на обговорення відводилося не більше трьох годин, і тільки обговорення спірних питань можна було переносити на наступний (не пізніше) день. Рішення визнавалося дійсним, коли в його прийнятті брали участь не менше трьох членів присутствія. Кожне рішення записувалося в журналі присутствія й підписувалося членами присутствія, які були присутні при його прийнятті. На підставі записів у журналі з кожної справи особою прокурорського нагляду складався протокол з вироком чи кінцевим рішенням. Протокол підписували усі члени присутствія, навіть ті з них, хто не був присутнім на засіданні з розгляду даної справи. У випадку хвороби до члена присутствія додому направлявся спеціальний посильний з протоколом засідання присутствія для ознайомлення та підпису. Документи доставлялися в спеціальних шкатулках, ключі від яких мали тільки члени присутствія.

По завершенні справ присутствія повинні були видавати зацікавленим особам, головним чином пов'язаним з питаннями, що розглядалися на засіданні, копії прийнятих рішень. Інші особи могли отримати копії документів тільки за наявністю певних посвідчень (довірені особи, адвокати тощо). Обов'язковим було здійснення запису про видачу документів у журналі вихідної інформації. Кожне

присутствіє мало печатку із зображенням губернського чи повітового герба за належністю та назвою присутствія. Окрім того, суворий контроль вводився щодо передачі коштів, які надходили до присутствій, казначейства чи на пошту того ж дня, коли отримували повідомлення про їх надходження.

Підводячи підсумки розгляду питання про організацію архівної справи й діловодства в Чернігівському губернському правлінні та губернських присутствіях, слід звернути увагу на достатньо високий нормативно-організаційний рівень діловодної та архівної служб. Накопичення справ в установах призвело до необхідності створення губернського архівного центру, яким стала утворена в 1896 р. Чернігівська губернська вчена архівна комісія, основні завдання якої щодо збирання та забезпечення збереженості архівних документів залишаються актуальними й на сьогодні.

1. Свод законов Российской империи. – Т. 2. Свод губернских учреждений. – СПб., 1892. – С. 82. – Ст. 436.

2. *Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции: Краткий конспект лекционного курса и методические указания для студентов заочного факультета. – М., 1957. – Вып. 3. – С. 42–43.

3. Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. Общее губернское учреждение. – СПб., 1876. – С. 181.

4. Там само. – С. 161.

5. Там само. – С. 162.

6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4330. – Арк. 14.

7. *Астырев Н.М.* В волостных писарях. Очерки крестьянского самоуправления – Изд. 3-е. – М., 1886. – С. 32

8. Свод законов Российской империи. – Т. 2. Свод губернских учреждений. – СПб., 1892. – С. 9.

Ольга Травкіна

Бібліотека Чернігівських Атен за архівними джерелами

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. Чернігів був помітним центром книжкової культури. Тут успішно діяла друкарня, фундована Лазарем Барановичем. Заснована ним у Новгороді-Сіверському бібліотека була в 1674 р. перевезена до Чернігова¹ і склала ядро книгозбірні Чернігівського колегіуму, який сучасники називали Чернігівськими Атенами.

Бібліотека формувалася на основі надходжень книг від таких відомих церковних та культурних діячів другої половини XVII–початку XVIII ст., як Лазар Баранович, Іоанн Максимович, Феодосій Углицький, Дмитрій Ростовський, Іоанікій Галятовський, Антоній Стаховський і містила багато цінних раритетів. Досить вагомими були внески чернігівських єпископів Кирила Ляшевецького (після його смерті залишилося «555 русских книг и 380 на иностранных языках»²) та Віктора Садковського, який подарував бібліотеці 500 книг, переважно польських та французьких³. Значно поповнилася бібліотека й за рахунок монастирських книгозбірень після закриття ряду монастирів єпархії у 1786 р.

Бібліотечне зібрання до нашого часу не збереглося, і єдиним джерелом інформації про його кількісний та якісний склад залишається рукописний каталог бібліотеки спадкоємиці колегіуму – Чернігівської духовної семінарії, впорядкований у першій чверті XIX ст. (найпізніші видання, представлені в каталозі, датовані 1822 р.), що зберігається в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі⁴. Згодом, у 1823 р. до бібліотеки надійшли понад 3800 книг із зібрання колишнього могольовського архієпископа Варлама Шишацького.

Згідно з каталогом у бібліотеці нараховувалося понад вісім тисяч назв книг та журналів латинською, церковнослов'янською, українською, російською, французькою, німецькою, польською, англійською та італійською мовами. Насправді книг було більше, адже чимало видань складалося з кількох, а то й багатьох томів. Таким чином, за кількістю книжок бібліотека Чернігівського колегіуму поступалася на теренах колишньої Гетьманщини лише бібліотеці Києво-Могилянської академії.

Книжки у каталозі бібліотеки були систематизовані за мовними ознаками й розподілені за тематикою: богослов'я, граматики і словники, філософія, філологія, словесність, правознавство, математика, медицина, історія та географія, драматургія.

Першість у книгозбірні належала латиномовній літературі – близько 2,5 тисяч назв або 60 % від загальної кількості. Друге місце посідала література церковнослов'янською, українською та російською мовами – близько 900 назв або 20 %. Їй значно поступалася література французькою мовою – близько 400 назв або 9 %, польською – понад 220 назв або 5 %, німецькою – 213 назв або 5 %, решта англійською та італійською – 63 назв або дещо більше 1 %. Близько 10 книжок були написані грецькою та єврейською мовами.

У тематичному відношенні понад третину зібрання – 1500 книг – становила богословська література, здебільшого латиномовна. Найдавніші з них були видані в середині XVI ст. у Базелі та Антверпені. Кілька Біблій єврейською мовою, впорядкованих відомим орієнталістом Генріхом Міхаелісом, були видруковані в Гале в 1720 р. Значно менше, ніж латиномовних видань, було Біблій церковнослов'янською мовою: 1665 р., 1751 р., ще три неповні примірники цього видання, а також видання Києво-Печерської лаври 1788 р. П. Знаменський зазначав, що у бібліотеках духовних навчальних закладів слов'янська Біблія була великою рідкістю⁵. Патристика була представлена працями ранніх християнських богословів Псевдо-Діонісія Ареопагіта, Августина Аврелія, Оригена, Тертуліана, Григорія Великого, Климента Римського, Климента Олександрійського, а також Альберта Великого (21 том), Томи Аквінського, Бернарда Клервоського, отців Східної церкви: Григорія Богослова, Василя Великого, Іоанна Златоуста, Афанасія Великого, Амвросія Медіоланського, Макарія Великого, Кирила Олександрійського, Єпіфанія, Іоанна Дамаскіна, Ісаака Сиріна, Анастасія, Нектарія, Фотія та інших. У бібліотеці зберігалася «*Maxima Bibliotheca patrum*» (у 27 томах), що містила детальні витяги з творів 493 отців церкви з біографічними відомостями про них. До речі, це видання належало першому префекту Чернігівського колегіуму Антонію Стаховському, який залишив на його сторінках цікаві покрайні записи. У бібліотеці знаходилися 25 словників – покажчиків до Біблії (так звані конкорданції або симфонії). Близько 230 видань були присвячені тлумаченню Св. Письма, ще близько 500 назв переважно латиномовних) – фундаментальному, догматичному, моральному богослов'ю. У бібліотеці була добре представлена проповідницька література: близько 200 назв латинською, церковнослов'янською, українською, російською, німецькою, французькою, польською мовами. Понад 50 назв становили видання з канонічного права та обрядовості.

Близько 500 книг (понад 10 % від їх загальної кількості) становила філософська література. У бібліотеці були представлені твори античних мислителів Арістотеля (видання 1552, 1607–1608, 1685 pp.), Платона (1692 р.), Плутарха (1549, 1619, 1777 pp.), Сенеки (1670, 1770, 1771, 1775 pp.), Діогена Лаертського (1591 р.), Епіктета (1640, 1666, 1759, 1767 pp.), Ксенофонта (1762 р.), Валерія Максима (1640, 1772 pp.), Боеція (1790 р.), Манлія Торквата (1666 р.), а також гуманістів Френсіса Бекона, Рене Декарта, Ісаака Ньютона, Томаза Кампанелли, Еразма Роттердамського, Джона Локка, Мішеля Монтеня. Та чи не найчисленнішими в бібліотеці були твори німецьких філософів лейбніце-вольфі-

анської школи, яка панувала в німецьких університетах упродовж XVIII ст., а саме Г. Більфінгера, О. Баумгартена, а найбільше Х. Вольфа та Х. Баумейстера, за системою яких з середини XVIII ст. викладалася філософія в навчальних закладах України.

Як свідчить каталог, у бібліотеці була чимала збірка творів класичної та новітньої літератури, поезії, драматургії, трактатів з філології, словників – близько 900 назв або 20 % від загальної кількості. Серед них переважали переважно латиномовні видання античних авторів – близько 100. З-поміж них найбільше було примірників Цицерона, зокрема видання 1561 р., чимало творів Овідія, в тому числі «Метаморфози» (1565 р.), а також Горация, Гесіода, Вергілія, Плінія, Демосфена, Катона, Корнелія, Гомера, Ісократ, Діонісія Галікарнаського, Піндара, Плавта, Ювенала, Катона, Лукіана, Теренція, Аполлодора Афіньського, Плінія, Марціала, Авзонія, Федра, драматургів Арістофана, Есхіла, байкаря Езопа. Література Відродження була представлена працями гуманістів Франческі Петрарки, Еразма Ротердамського, Петра Рамуса. Особливо багато в бібліотеці було творів видатного гуманіста Еразма Ротердамського, різних років видання (1572, 1592, 1643, 1644, 1645, 1649, 1715, 1752 pp.). Значну частину цього розділу склали близько 100 переважно латиномовних курсів поетики та риторики. Тут були наявні твори польських письменників Я. Кохановського, В. Потоцького, А. Нарушевича, а також російських авторів М. Ломоносова, Х. Кантеміра, М. Хераскова, В. Тредіаковського, О. Сумарокова, Г. Державіна, М. Новикова, В. Жуковського. Література з філології була представлена працями з етимології латинської, грецької, східних мов, розмовниками й діалогами, численними граматиками та словниками. В окремий розділ «Театр» виділені твори тогочасних драматургів – 39 п'єс російською, італійською, французькою та польською мовами.

У бібліотеці зберігалося багато історичної та географічної літератури. Цей розділ був одним з найбільших – понад 1000 назв або 25% від загальної кількості.

Зокрема, були представлені здебільшого латиномовні видання Плутарха (1593, 1678, 1774–1779 pp. (у п'яти томах), Тита Лівія (1568, 1628, 1735, 1742 pp.), Светонія (1647, 1698, 1705, 1714, 1722, 1734, 1736, 1748 pp.), Корнелія Непота (1675, 1791 pp.), Страбона (1557, 1707 pp.), Тацита (1607, 1612, 1638, 1688, 1701, 1772 pp.), Салюстія (1635, 1649, 1665 pp.), Лукіана (1584 р.), Лукана (1615, 1728 pp.), Курція (1640, 1689, 1696, 1745 pp.), Полібія (1764 р.), Юстіна (1715, 1732, 1757 pp.), Флавія (1611, 1691 pp.), Флора (1669, 1683, 1686, 1702, 1745, 1760 pp.), Валерія Максима (1666 р.), Юлія Цезаря (1635, 1665, 1671, 1755 pp.), Євтропія (1809 р.), Павсанія (1696 р.), Діонісія Галікарнаського (1774–1774 pp. (у шести томах), Григорія Никифорійського (1562, 1615 pp.) та інші.

Третину книг з історії та географії складала література, присвячена історії церкви. У бібліотеці знаходилася також значна кількість праць з всесвітньої та європейської історії та географії, різноманітні мапи. Це, насамперед, латиномовні видання з історії Вавилону, античної історії Греції, Бактрії, Риму, Візантії, а також Німеччини, Франції, Італії, Іспанії, Португалії, Угорщини, Туреччини, Московії. Досить значним і різноманітним за репертуаром було зібрання тогочасних російськомовних книг з історії та географії – понад 250 назв. У бібліотеці також знаходилися праці російських вчених М. Щербатова «История России с древнейших времен» в 3-х ч. (1770–1774 pp.), М. Ломоносова «Древняя Российская история» (1766 р.), І. Голікова «Деяния Петра Великого» (1708 р.), І. Болтіна «Примечание ко истории» (1788 р.), М. Карамзіна «История государства Российского», Г. Ричкова «Опыт хозарской истории» (1767 р.), С. Крашеніннікова «Описание земли Камчатки» (1757 р.), Д. Кантеміра «Описание Молдавии» (1789 р.), польського вченого А. Нарушевича «Описание Таврикіи» (1788 р.), «Описание Каспийского моря», «Географический словарь Российского государства»

(1788–1789 р., у шести книгах), а також «Синопис» (1762 р.), літопис Нестора «Летопись его с продолжателями по Кенигсбергскому списку» (1766 р.) та багато інших.

Юридична література нараховувала близько 100 назв книг, переважно латиномовних, а також декілька французькою та польською мовами. До цього розділу були включені як політичні трактати, так і праці з античного й середньовічного права, зокрема магдебурзького, статuti польських королів та конституції. Бібліотечне зібрання мало понад 100 назв книг з медицини латинською, російською, польською, німецькою, французькою мовами.

Отже, каталог бібліотеки Чернігівської семінарії початку ХІХ ст. дає досить повну картину кола читання як викладачів, так і студентів. Переважна більшість книг належала до гуманітарного профілю й була видана в Західній Європі. Наявність традиційної латиномовної літератури засвідчує панування й у ХVІІІ ст. культу латинського слова, хоча поступово бібліотека дедалі активніше поповнювалась книгами на національних мовах.

1. Докучаев Н. Первые годы существования Черниговской семинарии (1700–1712 гг.) // Черниговские епархиальные известия. – 1871. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 46.

2. Гумилевский Ф. Общий обзор епархии Черниговской. – Чернигов, 1861. – С. 89.

3. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – С. 796.

4. Російський державний історичний архів. – Відділ рукописів. – Ф. 834. – Оп. 3. – Спр. 3326. – 454 арк.

5. Знаменский П. Указ. соч. – С. 796.

Валентина Саржан

Інформаційна діяльність Державного архіву Чернігівської області: сучасний стан та перспективи

Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО) продовжує та розвиває традиції, започатковані Чернігівською губернською вченою архівною комісією (далі – ЧАК), використовуючи при цьому здобутки архівознавства та сучасні інформаційні технології.

На сьогодні одним з пріоритетних напрямів діяльності архіву є забезпечення потреб суспільства ретроспективною документальною інформацією.

Основними шляхами реалізації цього важливого напрямку є підготовка довідково-інформаційних видань, обслуговування громадян та юридичних осіб за їхніми зверненнями та дослідників через читальні зали установи, ініціативне інформування, виставкова діяльність, популяризація архівних документів через засоби масової інформації, електронне інформаційне забезпечення.

У забезпеченні інтелектуального доступу до документів великого значення набувають високоефективні інформаційно-пошукові засоби. Реалізація доступу до відомостей, які містять документи, відбувається за допомогою довідкового апарату, що являє собою комплекс взаємопов'язаних довідників. Тому створення та удосконалення довідкового апарату завжди перебуває в центрі уваги установи.

Нині у ДАЧО наявні усі обов'язкові елементи довідкового апарату: описи, каталоги, огляди,

показчики, путівник, довідники, електронні бази даних тощо.

Значений довідковий апарат містить відомості про склад і зміст документів на рівні архіву, архівного фонду та одиниці зберігання.

Функціонують та щорічно поповнюються довідково-інформаційні бази даних про склад і зміст документів, що зберігаються в установі. Вони існують як у традиційній формі – систематичні, іменні та географічні каталоги до документів на паперовій основі та плівкових носіях, так і в електронній – іменна, географічна та тематична бази даних. Система каталогів налічує майже півмільйона тематичних карток.

Значна увага приділяється підготовці документальних та науково-довідкових видань.

Загалом чернігівські архівісти видали 26 збірників та добірок документів, 12 довідково-інформаційних видань. За документами ДАЧО складено 25 показників (20 фондових та 5 міжфондових систематичних, географічних та іменних), 17 оглядів фондів (8 фондових та 9 тематичних), 35 тематичних переліків документів. За останні 10 років чернігівськими архівістами видано добірки документів «Українізація на Чернігівщині в 20-30 роки», «Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині», «Архівне будівництво на Чернігівщині 1921–1941 рр.», перелік документів «Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині мовою документів», довідники «Документи з історії євреїв у ДАЧО», «Особові фонди і архівні колекції, які зберігаються у ДАЧО».

Готується до друку аналогічний довідник про документи фондів, що зберігаються в архівних відділах райдержадміністрацій та міськрад.

Видано «Путівник по фондах Державного архіву Чернігівської області», в якому представлена інформація про склад та зміст документів з паперовою основою, фото-, фоно-кінодокументів. Ця інформація доповнена історичними довідками про основних фондоутворювачів. У довіднику також подається інформація про документи розсекречених фондів.

Більш детально інформація про склад та зміст документів фондів дорадянського періоду представлена в «Анотованому реєстрі», до якого увійшли характеристики документів фондів установ, що діяли на території сучасної Чернігівської області – Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, Малоросійської, Чернігівської та Полтавської губерній, а також документальних комплексів, що утворилися за часів Центральної Ради, Директорії Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана П. Скоропадського.

Друком видано двомовний буклет ДАЧО і довідник «Губернатори та віце-губернатори».

Щоквартально, починаючи з 2005 р. на власній видавничій базі видається інформаційний бюлетень Держархіву області «Архівний вісник», який містить багатоаспектну інформацію, актуальну для фахівців архівної галузі та користувачів.

ДАЧО бере активну участь у реалізації проектів Державного комітету архівів України за галузевою програмою «Архівні зібрання України». Підготовлені описові статті для довідників «Національний архівний фонд України. Засоби інтелектуального доступу до документів» та першого тому довідника «Архівні установи України», Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів, довідника про розсекречені архівні фонди. Складені описові статті до бібліографічного покажчика «Видання державних архівних установ України. 1925–2000 роки».

За програмою Держкомархіву «Архівні зібрання України» з метою забезпечення системного підходу до підготовки довідково-інформаційних видань, ДАЧО розроблений перспективний план видання довідників. Розпочато підготовку спеціальних архівних довідників – анотованих реєстрів описів фондів

періоду після 1917 р. Готується до друку довідник «Анотований реєстр описів фондів окупаційного періоду».

Про якість та науковий рівень робіт свідчать не лише рецензії відомих науковців, а й відзнаки Держкомархіву. Так, премію імені Василя Веретенникова у номінації «Археографія» отримав «Путівник по фондах ДАЧО» (2003), дипломи за результатами конкурсу науково-методичних та науково-інформаційних робіт з архівознавства, документознавства та археографії отримали довідник «Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області» (2003) і тематичний перелік «Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині мовою документів» (2004).

Найнагальнішим завданням ДАЧО на сучасному етапі є використання ретроспективної інформації для забезпечення законного права громадян демократичного суспільства – права на інформацію, надання громадянам широкого доступу до інформаційних ресурсів. Архівісти завжди пам'ятають, що імідж установи в очах пересічних громадян створюється перш за все завдяки повсякденній роботі із заявами громадян, якості задоволення їхніх потреб за запитами соціально-правового характеру.

Упродовж останніх років архівісти докладали значних зусиль для забезпечення виконання запитів громадян, пов'язаних з реабілітацією жертв тоталітарного режиму, компенсаційними виплатами коштів «остарбайтерам».

ДАЧО виконує запити, що надходять від громадян і зацікавлених установ та надає довідки про роботу в партійних і комсомольських органах, майнові права громадян, обрання на виборні посади й громадську діяльність, нагородження урядовими нагородами, участь у партизансько-підпільному русі у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., перебування на окупованій території, роботу в роки нацистської окупації Чернігівщини (1941–1943 рр.), загибель в роки окупації, народження, смерть, шлюб тощо. Щороку архівісти виконують кілька тисяч запитів соціально-правового характеру.

Останнім часом спостерігається актуалізація генеалогічних досліджень, розширення їхніх хронологічних, географічних і соціальних рамок. Потік генеалогічних запитів дедалі зростає. Лише протягом поточного року генеалогічною тематикою цікавилися 147 користувачів, що вдвічі більше у порівнянні з минулим роком.

Статистика звернень користувачів свідчить про зростання зацікавленості громадян України, ближнього та дальнього зарубіжжя історією своїх родин. На сьогодні ДАЧО може задовольнити користувачів лише описами цих справ, неповною географічною та іменною базами даних.

З метою забезпечення користувачів повною ретроспективною інформацією генеалогічного змісту, установа бере участь у реалізації проекту Держкомархіву України з підготовки Зведеного каталогу метричних книг, що зберігаються у державних архівах України. До каталогу увійдуть відомості про всі метричні книги, що перебувають на зберіганні, незалежно від того, до якої конфесії належить релігійна установа, яка вела книги.

Останнім часом увагу науковців привертають документи громадсько-політичних об'єднань. Це потребує створення до них якісного довідкового апарату. На сьогодні дослідники можуть скористатися лише описами справ та локальними іменними картотеками. З метою забезпечення інтелектуального доступу до документів, що містять змістовну багатоаспектну інформацію, проводиться робота зі складання анотованого реєстру описів фондів громадсько-політичних об'єднань.

Значну роль в інформаційній діяльності ДАЧО відіграють читальні зали, в яких щороку фіксується кілька десятків тисяч відвідувань дослідниками з України, близького та далекого зарубіжжя. На

сьогодні пропускна спроможність читальних залів є недостатньою для повного задоволення потреб користувачів, а розпорошеність архівних фондів між двома містами та 7 приміщеннями створює великі незручності як користувачам архівних документів, так і фахівцям архівної справи.

Широко розвинуті такі інформаційні послуги, як ініціативне інформування, стаціонарні, пересувні та он-лайнві виставки документів, лекції, публікації документальних добірок та статей у засобах масової інформації, виступи на радіо та телебаченні. Останнім часом популярністю користуються виставки ксерокопій документів. В установі розроблений та успішно реалізується план виставкової діяльності.

На сьогодні ДАЧО працює над впровадженням в архівну справу сучасних інформаційних технологій. В архіві функціонує власний веб-сайт, на якому оприлюднена коротка інформація про склад і зміст документів фондів, характеристика науково-довідкового апарату. У розділі «виставки» експонуються цифрові копії документів, оперативно заповнюється розділи «анонси» та «новини».

Важливим здобутком сучасних інформаційних технологій є створення та постійне оновлення електронної облікової бази даних, яка конвертована у єдину національну систему – Центральний електронний фондний каталог. База даних облікового характеру дала можливість оперативно отримувати інформацію про обсяги, крайні дати, склад та зміст документів кожного окремого фонду та всі зміни, що у них відбуваються.

Сьогодні фахівці ДАЧО працюють над створенням аналогічної бази даних архівних відділів райдержадміністрацій та міськрад, що дозволить володіти оперативною інформацією про обсяги, склад та зміст фондів мережі державних архівних установ області.

Облікові бази даних стали основою для створення автоматизованого фондowego каталогу, автоматизованих покажчиків та інших довідників, що значно прискорить надходження інформації про пошукові дані архівних документів, затребуваних користувачами.

Крім облікової бази даних, у ДАЧО є тематична база, до якої у повному обсязі увійшла інформація про архівно-слідчі справи, частково інформація про нагородні документи; триває створення та поповнення іменної, географічної та бібліотечної баз даних.

Запорукою просування у напрямі удосконалення інформаційного обслуговування користувачів є належна комп'ютерна оснащеність не лише робочих місць фахівців, а й створення електронного робочого місця дослідника у читальному залі, а також інтенсивне наповнення баз даних та постійне оновлення інформації на веб-сайті.

Перспективними є автоматизація процесів використання і публікації документів, надходження та виконання запитів, удосконалення процесів пошуку необхідної інформації, облік видавання справ користувачам та використання документів, надання інформаційно-довідкових та консультативних послуг щодо наявності документів певної тематики за відповідні історичні періоди. Найближчим часом передбачається впровадження баз даних з обліку користувачів та тем досліджень у читальних залах ДАЧО та обліку роботи з установами-джерелами формування Національного архівного фонду України.

Великі можливості закладені в процесі створення електронного комплексу описів архівних фондів з інформацією на рівні одиниці зберігання. Проте оцифровування описів наражається на проблему прискорення робіт з удосконалення заголовків справ, які не завжди розкривають зміст та склад документів.

Важливим напрямом забезпечення збереженості й надання інформації є здійснення оцифрову-

вання документів. Це дасть можливість здійснювати супровідне відновлення згасаючого й слабконтрастного тексту та видавання дослідникам виключно оцифрованих документів.

ЧАК відіграла велику роль у створенні джерельної бази, на якій започаткував свою діяльність губернський історичний архів, що і зараз є вагомою часткою документальної скарбниці ДАЧО. За роки існування змінювалася назва архіву, його структура та підпорядкування, проте залишалися незмінними традиції – примноження джерельної бази, опрацювання документів та запровадження їх у науковий обіг. ЧАК заклала міцні підвалини пріоритетних напрямів розвитку архівної справи в регіоні.

Євген Максимчук

Документи Державного архіву Чернігівської області як джерело захисту прав жертв нацистського окупаційного режиму

Відразу після Нюрнберзького процесу Німеччина почала послідовно виплачувати грошові компенсації колишнім в'язням концтаборів і примусовим працівникам з Франції, Бельгії, інших країн Західної Європи, а пізніше й Польщі. Не одержали виплат лише громадяни колишнього СРСР, оскільки радянський уряд відмовився від будь-яких виплат з боку Німеччини постраждалим громадянам усіх республік Радянського Союзу, оприлюднивши 22 серпня 1953 р. офіційну заяву про відмову від репараційних претензій на користь фінансового оздоровлення господарства Німецької Демократичної Республіки. Таким чином, громадяни СРСР, які чи найбільше постраждали від німецьких окупантів, були позбавлені права на бодай мінімальне відшкодування за перенесені страждання й втрати. Натомість вони намагались забути роки перебування у фашистській неволі, особливо зважаючи на підозріле ставлення представників влади до всіх, хто зазнав цих страшних випробувань. У перше повоєнне десятиріччя практично кожна людина, яка опинилася в роки війни за будь-яких обставин за кордоном, вважалася ледь не зрадником Батьківщини (це, насамперед, стосувалося військовополонених)¹.

У другій половині 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст. жертви нацизму з колишніх республік СРСР почали активно включатись у боротьбу за свої права. З великого масиву документів було знято гриф «таємно», фільтраційні справи колишніх в'язнів фашистських таборів та примусових працівників – остарбайтерів – були передані органами Служби безпеки України до державних архівів областей.

У січні 1993 р. за результатами переговорів між Урядами України, Республіки Білорусь, Російської Федерації та ФРН було підписано чотиристоронню угоду щодо виплати компенсацій громадянам колишнього СРСР, які в роки Другої світової війни стали жертвами переслідувань з боку нацистів (так звана перша виплата). 19 серпня 1993 р. у Мінську в ході додаткових переговорів була досягнута окрема угода між Україною, Росією та Білоруссю, в якій сторони чіткіше визначили порядок виплат і розмежування компенсацій.

У рамках реалізації зазначеної чотиристоронньої угоди Кабінет Міністрів України в червні 1993 р.

заснував Український національний фонд «Взаєморозуміння і примирення». Згідно із затвердженим Урядом України і погодженим з ФРН Статутом Фонд утворювався як благодійна миротворча організація, що захищає інтереси громадян-жертв нацистських переслідувань, користується державною підтримкою й у своїй роботі спирається на громадські об'єднання жертв нацизму. Основним фінансовим капіталом Фонду є грошовий внесок Уряду ФРН².

Керуючись досягнутими домовленостями, Фонд у травні 1994 р. розпочав здійснення компенсаційних виплат жертвам нацистських переслідувань з числа громадян України, громадян Республіки Молдова, а також інших держав, що утворилися на теренах Радянського Союзу (крім Росії, Білорусі, Литви, Латвії та Естонії), якщо останні зазнали переслідувань на території України чи Молдови.

Згідно з даними Чернігівської обласної комісії з розслідування злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками на території області, за час окупації з вересня 1941 р. по вересень 1943 р. з території Чернігівщини було вивезено на примусові роботи до Німеччини 41578 чоловік³.

Документи Державного архіву Чернігівської області, а саме фондів Р-3013 – Чернігівська обласна комісія з розслідування злочинів, скоєних німецько-фашистськими загарбниками; Р-1376 – Колекція документів «Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.»; Р-1429 – Колекція документів Чернігівської обласної комісії з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.; Р-3291 – Колекція листів і листівок радянських громадян з німецької неволі, а також районних управ та районних поліцій стали важливим джерелом документального підтвердження перебування в неволі, з метою справедливого відшкодування жертвам фашистських переслідувань. Це, передусім, документи про вербування й примусове відправлення робочої сили до Німеччини, статистичні дані та списки громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини, листи від в'язнів концтаборів⁴.

Як правило, найбільш інформативними серед них є фільтраційні справи, що, в основному, складаються з документів державних установ (органів НКВС, СМЕРШу, органів виконавчої влади), німецьких документів і матеріалів та копій документів союзницьких військ. До них входять також анкети, особисті документи громадян, примусово вивезених до Німеччини, матеріали допитів, протоколи, характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих осіб після їх повернення на батьківщину; відомче й міжвідомче листування з метою отримання відомостей про цих людей; матеріали свідків про діяльність депортованих громадян під час їх перебування за межами України; опитувальні аркуші осіб, що повернулися, в яких зафіксовано умови вербування, відомості про життя в неволі.

Таким чином, документи, колись складені на громадян, яких вважали ледь не ворогами народу, сьогодні слугують захисту їхніх прав як жертв нацистського окупаційного режиму.

1. Гальчак С. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – С. 18.

2. <http://www.unf.kiev.ua/main.php?id=1&lang=ua>

3. Чернігівщина в період Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945): Збірник документів і матеріалів. – К., 1978. – С. 102.

4. Архіви окупації. 1941–1944. –К., 2006. – С. 619.

Історія Чернігівщини в документах особового походження і колекціях державних архівних установ області

Документи особового походження утворюються в процесі життя та діяльності окремих осіб. З них формуються особові фонди, в яких зосереджені різноманітні за формою та змістом матеріали, що всебічно характеризують фондоутворювачів. Листи, спогади, літературні та наукові твори – далеко не повний перелік цих матеріалів.

На сьогодні в архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад зберігається 31 фонд особового походження, серед яких можна умовно виділити кілька груп.

Група фондів учасників Великої Вітчизняної війни представлена у багатьох архівних відділах. Це фонди Кобижчі Митрофана Лавреновича¹ та Сопричова Івана Васильовича² (архівний відділ Козелецької райдержадміністрації), Юрченка Петра Авксентійовича – Героя Радянського Союзу (архівний відділ Прилуцької міської ради)³, Редька Григорія Феофановича⁴ (архівний відділ Срібнянської райдержадміністрації) та Седеня Василя Романовича – учасника бойових дій, ветерана праці, сілько-ра газет «Шляхом комунізму» та «Наш край»⁵ (архівний відділ Чернігівської райдержадміністрації). У родинному фонді Дядечків (архівний відділ Сосницької райдержадміністрації) зберігаються документи учасника Великої Вітчизняної війни, красзнавця Дядечка Олександра Севастьяновича⁶. В архівному відділі Ніжинської райдержадміністрації знаходяться фонди Білана Івана Трохимовича – учасника Великої Вітчизняної війни, ветерана праці, Заслуженого вчителя УРСР зберігаються спогади про воєнні роки, почесні грамоти та посвідчення, фотографії з часів війни до сьогодення⁷, а також спогади про перебування в концтаборах, листи та листівки з Німеччини, які Тимченко Михайло Пантелеймонович – ветеран Великої Вітчизняної війни – особисто передав на постійне зберігання⁸.

Найбільше фондів учасників війни зберігається в архівному відділі Корюківської райдержадміністрації. Це особові фонди Тихоновського Михайла Дмитровича⁹, Макаренка Дмитра Юхимовича¹⁰, Суворець Ольги Романівни¹¹ та Костюк Галини Юхимівни – медсестри диверсійної групи партизанського загону ім. Щорса з'єднання двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова¹².

Зокрема, у фонді М.Д. Тихоновського зберігаються довідки про революційний рух та селянські заворушення в Корюківці у 1898 – 1911 рр.; поховання на Базарній (зараз ім. Гарнієра) площі; статті про зміни в адміністративно-територіальному поділі Чернігівщини протягом 1782–1963 рр.; про бій в урочищі Бреч з бандою Рака; короткий історичний нарис про Корюківку; унікальні фотографії.

У фонді Костюк Галини Юхимівни зберігаються цікаві документи з історії Корюківщини, комсомольської організації краю, партизанський рух у районі. На особливу увагу заслуговують фотографії керівників партизанських загонів, що діяли на Чернігівщині.

В архівному відділі Носівській райдержадміністрації зберігається фонд Серебрякова Леоніда Борисовича – учасника партизанського руху, журналіста, в якому зосереджені повісті та статті фондоутворювача¹³.

Фонди воїнів-інтернаціоналістів зберігаються в архівних відділах Ніжинської райдержадміністрації та Ніжинської міської ради. Це особисті документи загиблих в боях в Афганістані Кузьменка Валерія Петровича¹⁴, Парубця Анатолія Григоровича¹⁵ та Брюховця Юрія Леонідовича¹⁶.

Документи краєзнавців Ніжинського району зосереджені в фондах Кичка Андрія Івановича¹⁷ та Петрика Василя Івановича¹⁸, Чернігівського – в фонді Курданова Андрія Леонідовича¹⁹. Важливі для історії Коропського краю документи зберігаються в особовому фонді краєзнавця Куриленка Василя Єлисеєвича²⁰.

На постійне зберігання до архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад надійшли документи відомих діячів культури та науки Жук-Михайленко Валентини Микитівни – письменниці з Коропа, члена Співки журналістів²¹, Атрощенко Олександри Іванівни – поетеси з Куликівки²², Стаценка Олександра Івановича – поета зі Щорса²³, Дядечко Віри Костянтинівни – письменниці з Сосниці²⁴, Велігури Олександра Миколайовича – художника-аматора з Семенівки²⁵.

Значний інтерес становлять документи особового походження, передані на зберігання громадянами району. Серед них на увагу заслуговують документи фондів Адаменка Миколи Петровича – члена Співки письменників України, лауреата літературної премії ім. М. Коцюбинського²⁶ та Решодько Наталії Федорівни – члена Співки журналістів України²⁷.

У фонді Миколи Петровича Адаменка зібрано статті, рецензії та відгуки на публікації в періодичній пресі, рукописи повістей, віршів, тексти виступів на вчительських конференціях, зустрічі з читачами в музеї О.П. Довженка, методичні посібники з української мови. Кілька років тому авторський колектив на чолі з Адаменком М.П. підготував до друку дві книги – «Сосниця і Сосниччина на хвилі віків» і «Сосницький край у серці України», які побачили світ у 2005 р.

Н.Ф. Решодько передала на зберігання чернетки статей, фотографії визначних людей Сосницького району, нариси з історії районної газети, про письменника О. Десняка. У складі особового фонду зберігаються матеріали про легендарну розвідницю років Великої Вітчизняної війни Алексу В.П., завдяки якій були врятовані від знищення фашистами шахти на Донбасі. Серед 38 кореспондентів, з якими листувалася фондоутворювачка, найбільший інтерес викликає лист сестри О.П. Довженка П.П. Довженко-Дудко.

Найбільше фондів відомих діячів культури та науки представлено в архівному відділі Ніжинської міської ради. До неї слід віднести фонди Даньшиної Наталії Дмитрівни²⁸ та Довгоброта Івана Яковича²⁹ – Заслужених працівників культури України, Пшегодського Семена Васильовича (псевдонім Андрій Седих) – письменника-лірика³⁰.

Слід особливо виділити фонди Самойленка Григорія Васильовича – завідувача кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету, доктора філологічних наук, професора³¹ та Марисової Інеси Віталіївни – Заслуженого працівника науки та техніки України, професора, кандидата біологічних наук з цього ж університету³².

Самойленко Г.В. розробив цілу низку посібників для студентів, організував музей історії історико-філологічного факультету, в якому експонується низка унікальних архівних документів, веде науково-дослідну роботу, займається краєзнавством та вивченням культури Поліського краю. За його ініціативою у вузі було відкрито кафедру історії культури, літератури і народознавства. У фонді зберігаються машинописи бібліографічних покажчиків Самойленка Г.В. із серії «Учені-філологи Ніжинської вищої школи», добірок, присвячених Ніжину, творчості М.В. Гоголя, О.С. Пушкіна, О.О. Фадєєва тощо. Фонд доповнюють статті про театральне та музичне життя в Ніжині в XVII–XX ст., історична довідка про розвиток Ніжинської філологічної школи.

Фонд Марисової Інеси Віталіївни складається з науково-методичних рекомендацій «Навчальні завдання до семінарських занять з біогеографії для студентів 5-го курсу природничого факультету»,

методичних рекомендацій до самостійної роботи студентів, методичних розробок з біогеографії, біоцентричного руйнування, бібліографічного покажчика з серії «Вчені-біологи Ніжинської вищої школи», методичних вказівок до лабораторно-практичних занять, короткого етимологічного словника-довідника для студентів і вчителів-біологів тощо.

Крім особових фондів в архівних відділах райдержадміністрацій та міських рад зберігаються 68 колекцій документів, які об'єднані за різними ознаками. Роботу з їх формування було розпочато в 90-х рр. минулого століття. Відтоді працівниками архівних відділів зібрано 13 колекцій документів про Велику Вітчизняну війну. Документи про воїнів-інтернаціоналістів зосереджені в 3 колекціях, а спогади про Голодомор 1932 – 1933 рр., розкуркулення та примусове вивезення до Німеччини – у 5 колекціях.

Свідчення жителів Бобровицького краю про події Великої Вітчизняної війни відображено в колекціях «Остарбайтер»³³, «Жива історія віку»³⁴ та «Обпалена війною юність»³⁵ Бахмацького та Талалаївського – в колекціях «Про історичні події в Бахмацькому районі»³⁶ та «Історія з вуст народу»³⁷. У фондах зберігаються спогади очевидців про спалення населених пунктів, примусове вивезення до Німеччини та репресії.

Чорнобильська катастрофа 1986 р. торкнулась і Чернігівщини. Безпосередню участь у ліквідації наслідків з її перших днів взяли жителі Носівщини, про що свідчать документи колекції, що зберігається в архівному відділі Носівської райдержадміністрації³⁸.

Слід також звернути увагу на колекції документів Бобровицького народного хору «Гомін»³⁹ та районної організації товариства «Просвіта»⁴⁰. Особливий інтерес становлять документи про роботу Борзнянського самодільного народного театру⁴¹ та фонду «Історія Талалаївської народної хорової капели»⁴².

Колекція «Історія сіл Ічнянщини»⁴³ налічує 25 справ, в яких зберігаються нариси, історичні дослідження краєзнавців Ічнянщини, довідки про стан соціально-економічного розвитку населених пунктів району в 60-х рр. минулого століття, які готувались до видання тому «Історія міст і сіл України. Чернігівська область».

До колекції «Обранці народу»⁴⁴ включені учнівські твори, що були представлені на конкурс, присвячений виборам депутатів 1985 р.

Про культурне життя краю можна дізнатись з документів колекцій «Носівщину люди прикрашають»⁴⁵, «Жінки-сучасниці»⁴⁶ та «Славетні імена Боровицького краю»⁴⁷, «Коропщина в нарисах, малюнках, фотографіях»⁴⁸, «Культурне життя Срібнянщини»⁴⁹.

Бурхливі події листопада–грудня 2004 р., пов'язані з виборами Президента України, які увійшли в історію як Помаранчева революція, вплинули на подальший розвиток суспільства та сприяли підвищенню політичної активності. Вони відображені у колекціях, що зберігаються в 11 архівних відділах.

Максимально повно відображають події, пов'язані із проведенням виборчих кампаній, документи 14 фондів про вибори народних депутатів України та депутатів місцевих рад, представлених у 13 архівних відділах.

Архівісти звернулись до політичних партій, блоків та громадських організацій щодо передачі на зберігання виборчої документації. Однак найбільших результатів у поповненні архівів цікавими документами дало ініціативне документування: фотографування та збирання джерел офіційної та неофіційної агітаційної документації.

Архівні відділи прийматимуть на державне зберігання особові фонди та колекції й надалі, щоб

зберегти їх для нащадків і продовжити справу Чернігівської губернської вченої архівної комісії, адже саме вона розпочала роботу з вивчення і зберігання приватних архівів, доклала максимум зусиль до збереження документальної спадщини українського народу.

1. Архівний відділ Козелецької райдержадміністрації. – Ф. Р-367. – Оп. 1.
2. Там само. – Ф. Р-366. – Оп. 1.
3. Архівний відділ Прилуцької міської ради. – Ф. Р-114. – Оп. 1.
4. Архівний відділ Срібнянської райдержадміністрації. – Ф. Р-17. – Оп. 1.
5. Архівний відділ Чернігівської райдержадміністрації. – Ф. Р-294. – Оп. 1.
6. Архівний відділ Сосницької райдержадміністрації. – Ф. Р-179. – Оп. 1.
7. Архівний відділ Ніжинської райдержадміністрації. – Ф. Р-336. – Оп. 1.
8. Там само. – Ф. Р-299. – Оп. 1.
9. Архівний відділ Корюківської райдержадміністрації. – Ф. Р-216. – Оп. 1.
10. Там само. – Ф. Р-234. – Оп. 1.
11. Там само. – Ф. Р-231. – Оп. 1.
12. Там само. – Ф. Р-215. – Оп. 1.
13. Архівний відділ Носівської райдержадміністрації. – Ф. Р-87. – Оп. 1.
14. Архівний відділ Ніжинської райдержадміністрації. – Ф. Р-291. – Оп. 1.
15. Там само. – Ф. Р-292. – Оп. 1.
16. Архівний відділ Ніжинської міської ради. – Ф. Р-181. – Оп. 1.
17. Архівний відділ Ніжинської райдержадміністрації. – Ф. Р-293. – Оп. 1.
18. Там само. – Ф. Р-312. – Оп. 1.
19. Архівний відділ Чернігівської райдержадміністрації. – Ф. Р-296. – Оп. 1.
20. Архівний відділ Коропської райдержадміністрації. – Ф. Р-243. – Оп. 1.
21. Там само. – Ф. Р-260. – Оп. 1.
22. Архівний відділ Куликівської райдержадміністрації. – Ф. Р-105. – Оп. 1.
23. Архівний відділ Щорської райдержадміністрації. – Ф. Р-315. – Оп. 1.
24. Архівний відділ Сосницької райдержадміністрації. – Ф. Р-179. – Оп. 1.
25. Архівний відділ Семенівської райдержадміністрації. – Ф. Р-235. – Оп. 1.
26. Архівний відділ Сосницької райдержадміністрації. – Ф. Р-181. – Оп. 1.
27. Там само. – Ф. Р-184. – Оп. 1.
28. Архівний відділ Ніжинської міської ради. – Ф. Р-184. – Оп. 1.
29. Там само. – Ф. Р-182. – Оп. 1.
30. Там само. – Ф. Р-189. – Оп. 1.
31. Там само. – Ф. Р-206. – Оп. 1.
32. Там само. – Ф. Р-191. – Оп. 1.
33. Архівний відділ Бобровицької райдержадміністрації. – Ф. Р-297. – Оп. 1.
34. Там само. – Ф. Р-296. – Оп. 1.
35. Там само. – Ф. Р-303. – Оп. 1.
36. Архівний відділ Бахмацької райдержадміністрації. – Ф. Р-225. – Оп. 1.
37. Архівний відділ Талалаївської райдержадміністрації. – Ф. Р-103. – Оп. 1.
38. Архівний відділ Носівської райдержадміністрації. – Ф. Р-119. – Оп. 1.
39. Архівний відділ Бобровицької райдержадміністрації. – Ф. Р-304. – Оп. 1.
40. Там само. – Ф. Р-308. – Оп. 1.
41. Архівний відділ Борзнянської райдержадміністрації. – Ф. Р-235. – Оп. 1.
42. Архівний відділ Талалаївської райдержадміністрації. – Ф. Р-115. – Оп. 1.
43. Архівний відділ Ічнянської райдержадміністрації. – Ф. Р-370. – Оп. 1.
44. Там само. – Ф. Р-369. – Оп. 1.
45. Архівний відділ Носівської райдержадміністрації. – Ф. Р-95. – Оп. 1.

46. Архівний відділ Бобровицької райдержадміністрації. – Ф. Р-321. – Оп. 1.

47 Там само. – Ф. Р-322. – Оп. 1.

48 Архівний відділ Коропської райдержадміністрації. – Ф. Р-242. – Оп. 1.

49 Архівний відділ Срібнянської райдержадміністрації. – Ф. Р-95. – Оп. 1.

Відомості про авторів

- Воробей Раїса Борисівна** директор Державного архіву Чернігівської області, магістр державного управління, здобувач наукового ступеня кандидата наук з державного управління Національної Академії Державного Управління при Президентові України
- Гейда Ольга Сергіївна** старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Гринь Олена Володимирівна** старший викладач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
- Кисіль Світлана Вікторівна** асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка
- Коваленко Олександр Борисович** декан історичного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, керівник Чернігівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук, доцент
- Коваленко Ольга Олександрівна** асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка
- Курас Григорій Михайлович** член-кореспондент Української Вільної Академії Наук у США (м. Нью-Йорк), кандидат історичних наук
- Линюк Людмила Петрівна** заступник директора з наукової роботи Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
- Лобанова Наталія Михайлівна** начальник відділу організації і координації архівної справи Державного архіву Чернігівської області, магістр державної служби

Максимчук Євген Спиридонович	заступник голови правління Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» (м. Київ), пошукувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та діловодства
Малиневська Валентина Мефодіївна	декан Чернігівського факультету Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, кандидат історичних наук, доцент
Морозова Анна Валеріївна	головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Чернігівської області, кандидат історичних наук
Петреченко Ірина Євгеніївна	доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, кандидат історичних наук
Полетун Ніна Михайлівна	начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Чернігівської області
Пристайко Валерій Володимирович	викладач Інституту захисту інформації з обмеженим доступом Національної академії Служби безпеки України (м. Київ), здобувач Українського науково-дослідного інституту архівної справи та діловодства
Рахно Олександр Якович	доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Саржан Валентина Тимофіївна	заступник директора Державного архіву Чернігівської області
Травкіна Ольга Іванівна	головний зберігач Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», кандидат історичних наук
Феофілова Любов Василівна	заступник директора з наукової роботи Чернігівської обласної універсальної бібліотеки ім. В.Г. Короленка

Юдіна Лариса Миколаївна

заступник директора Державного архіву
Харківської області, кандидат історичних наук

Ясновська Людмила Василівна

асистент кафедри історії та археології України
Чернігівського державного педагогічного
університету ім. Т.Г. Шевченка

Наукове видання

Сіверянський архів: Науковий щорічник
Випуск 1

Редакційна колегія:

Г.В. Боряк, Р.Б. Воробей, Л.А. Дубровіна, В.О. Дятлов,
О.Б. Коваленко, І.Б. Матяш, А.В. Морозова, Н.М. Полетун,
В.В. Приходько, П.С. Сохань

Технічний редактор ???

Обкладинка та комп'ютерна верстка **В.М.Лозового**

Коректор ???

Здано до набору 10.12.07. Підписано до друку 27.12.07.
Формат ????. Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. ??? Ум. фарбо-відб. ??? Обл.-вид. арк. ???.
Наклад ??? прим. Зам. № ???.

Віддруковано з оригінал-макета замовника в ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 1115 від 12.11.2002 р.
16610, м. Ніжин, вул. Шевченка, 109-а.